

Avhandlingsrecensioner

Samråd om Ostlänken

Johan Wänström: *Samråd om Ostlänken. Raka spåret mot en bättre demokrati?* Lund: Arkiv, 2009. 239 s. ISBN 978-91-7924-222-0.

Johan Wänströms avhandling, framlagd vid Tema kultur och samhälle vid Linköpings universitet, handlar om de samråd som kommuner och Banverket genomför under planering av en ny snabb järnvägsförbindelse mellan Mjölby och Södertälje, som är tänkt att ingå i den framtida Götalandsbanan. Notera frågetecknet efter undertiteln. Avhandlingen undersöker om samrådsfunktionen kan vara ett inslag i en demokratiuppfattning där medborgarnas aktiva deltagande i den demokratiska processen sätts högt.

Avhandlingen kan placeras in i tre olika forskningsområden och -litteraturer. Det första utgörs av samhällsvetenskapliga studier av större infrastrukturella projekt. Under senare år har undersökningar gjorts bland annat av Botniabanan, av bygget av en tunnel under Hallandsåsen och av planerna på kärnavfalls-lager. Ofta ställs här frågor om det demokratiska innehållet i processerna, inte minst sedan samrådsbegreppet skrevs in i Kommunallagen 1988 och framför allt i Miljöbalken 1998. Undersökningarna görs av ekonomhistoriker, geografer, sociologer, statsvetare, socialantropologer med flera. Det andra området är de undersökningar som riktar in sig på hur demokratin i Sverige fungerar och genomförs av statsvetare. Stor betydelse för Wänströms avhandling har de olika demokratiteoretiska ideal som i denna litteratur framhålls som aktuella i samtiden. Den tredje litteraturen som avhandlingen relaterar till är studier av det lokala medborgarskapets historia. Det är en litteratur som behandlar traditioner av beslutsfattande från det gamla bondesamhället in i modern tid och den lokala demokratin historiska arv. Den tredje forskningslitteraturen befolkas främst av historiker men också av statsvetare och andra.

Flera tidigare studier knyter samman två av dessa litteraturer, framför allt de båda första. Men så vitt jag kan se är Wänström den förste som på ett substantiellt sätt försöker gripa över alla tre.

Undersökningens syfte är att ”beskriva och analysera förutsättningarna för demokratisk medborgerlig påverkan på planeringen för en ny järnväg genom kommunikativ demokrati på samrådsmöten”. Det handlar om att lyfta fram vilka problem som finns när samhällsplaneringen skall öppnas för medborgarnas demokratiska deltagande. Det ställs två forskningsfrågor, dels att ”beskriva samrådsmötena utifrån medborgarnas perspektiv” och det görs klart att samrådets dynamik väsentligen förstås utifrån kulturella och samhälleliga faktorer. Dels gäller det att behandla ”problem och dilemman i relation till förutsättningarna för demokratisk medborgerlig påverkan”.

Introduktionskapitlet ger en fyllig redogörelse för hur de empiriska observationerna har gått till. Författaren har bevistat 14 möten under två och ett halvt år, spelat in vad som sagts, fört anteckningar och passivt observerat vad som utspelats. Materialet utgörs vidare av lokaltidningarna som bevakat vad som hänt med Ostlänken, samtal med mötesdeltagare, intervjuer med nyckelpersoner, aktörernas marknadsföring och information om Ostlänken samt historisk litteratur av olika slag. Det framkommer att studien skall ses som en fallstudie, vilket naturligtvis är en helt rimlig karakteristik.

Avhandlingens första del – Samråd om Ostlänken – inleds med ett kapitel om Ostlänkens historia. I dess upptakt byggs en bild upp av en historisk kontinuitet genom att jämföra argument för eller emot järnvägsbyggande för 140–150 år sedan med dem som i vår samtid förs fram om Ostlänken. Det gäller möjligheten att resa in till urbana centra för att det där finns behov av arbetskraft och hur lokala företrädare vill knyta samman regioner för att utveckla näringarna, men också argument om att bygga för framtiden och för Sveriges bästa. Läsaren leds sedan över till visionerna och planerna på Ostlänken som anknöts både till visionen om en Europakorridor och idén om att förbinda Stockholm och Göteborg med Götalandsbanan. Några huvudpersoner introduceras, bilden tecknas av de lokala initiativ som tas och att det är lokala och regionala intressen som drar igång processerna.

Kapitel två – Flera aktörer men bara en huvudman – beskriver hur aktörerna kommunicerade projektet till medborgarna och till varandra. För medborgarna var det svårt att se vem som bestämde i frågan. Å ena sidan gjorde kommunernas bolag Nyköping-Östgötalänken anspråk på att äga frågan och regionförbundens information om Ostlänken på hemsidorna hänvisade till kommunernas bolag utan att nämna Banverket, som å den andra sidan var den faktiska huvudmannen för projektet. Förutsättningarna för projektet var oklara, med olika tidtabeller och finansieringar och lokalpressen gav en grumlig bild av hur ansvaret för projektet såg ut. Slutsatsen är att medborgarnas utrymme för att få behandla frågor på samrådsmöten minskar när det är oklart vem som bestämmer över frågorna.

Kapitel tre och kapitel fyra undersöker samrådsmöten i Linköping och Nyköping, där bansträckningar och placering av stationer diskuteras. Kapitel tre visar på de problem som uppstår när projektet skall kommuniceras till medborgarna. Banverkets representanter såg som sin uppgift att planera förutsättningslöst, medan kommunpolitiker hade politiska prioriteringar. Samtidigt tvinnades Banverkets och kommunernas intressen samman och det uppstod ett beroendeförhållande mellan dem, så att det för medborgare kunde framstå som om kommunens agenda redan var fastställd av Banverket. Det grundläggande demokratiproblemet är en otydlig makt- och ansvarsfördelning. Fjärde kapitlet följer ett samrådsmöte i Nyköping som Banverket höll – med de frågor som tas upp, hur det är regisserat och vilken roll de olika aktörerna spelade. Kapitlet tydliggör hur planerarna från Banverket, liksom från kommunen, undviker vad som kan uppfattas som viljeytringar och politik. Idealet är att vara saklig och grunda sina uttalanden på faktagrundade beräkningar. Medborgarna ville diskutera politiska frågor, medan Banverket ville hålla samrådsmötet fritt från det som var lokalpolitiskt kontroversiellt för att på bästa sätt kunna informera. Därför uppmanade man politikerna att hålla sig undan från banverkets möten. Kapitlet avslutas med konstaterandet att ”medborgarnas möjligheter att diskutera och på annat sätt påverka planeringen av Ostlänken” var tämligen begränsade, samt att detta resultat stämmer överens med tidigare forskning om medborgarinflytande i svensk samhällsplanering.

Med ett kort femte kapitel avrundas del I,

som konstaterar att det finns underliggande demokratiteoretiska frågor att ställa till materialet. Här framhålls att det inte är illasinnade individer, ignorans eller brist på ansvarstagande som är orsaken till att medborgarinflytandet vid planeringen av Ostlänken inte fungerar. Förutsättningarna för att samrådsinstitutionen skulle fungera kunde i själva verket te sig särskilt goda för ostlänksprojektet eftersom det bars fram av en stor uppslutning. Ändå, konstateras det, ”gick medborgarna ofta hem från samrådsmötena frustrerade över att mötena inte hade behandlat de frågor och perspektiv som de ville diskutera”. Förklaringen som ges är att det förelåg olika föreställningar om vad samrådssystemet innebär och detta elaboreras historiskt och teoretiskt i avhandlingens andra del.

Del II heter Visionerna och verkligheten. Det sjätte kapitlet har rubriken ”Skilda förväntningar” och undersöker de historiska förutsättningarna till att parterna vid samråden går in i dem med olika förväntningar. Allmänheten förväntar sig att kunna öva medborgerligt inflytande och att delta i en demokratisk dialog. Banverkets tjänsteman ser en möjlighet att utbyta kunskaper. Författaren frågar efter den historiska relationen mellan samrådsbegreppet och svensk demokrati. Begreppshistoriskt har samråd inga direkta anknytningar till demokrati, men belägg som går tillbaka till mitten av 1700-talet visar hur samråd kan företas inför att beslut skall fattas och Wänström pekar på närheten till begreppet rådslag. Det åberopas en tradition från det gamla bondesamhället av kommunikativ demokrati med sockenstämmorna och längre fram det kommunala självstyret, som leder in i vår tids medborgarengagemang. Under intryck av industrisamhällets urbanisering kom denna tradition att trängas undan. Den representativa demokratin slog igenom också på lokal nivå. I den svenska modellens 1900-tal skulle samhällsplanering och offentliganställda tjänstemäns agerande grundas på expertkunskap och vetenskaplighet, med resultat att klyftan mellan medborgare och experter ökat. 1900-talets planeringstradition ställs i avhandlingen i motsats till den mer kommunikativa demokratin i 1800-talets bondesamhälle. En tes i avhandlingen är att den senare återkom under 1960- och 70-talen med krav på ökat medborgerligt inflytande över bland annat boende och stadsplanering, varvid krav på inrättande av samråd restes. Kapitlet beaktar slutligen att samråds-

begreppet skrivs in i Kommunallagen 1988 i syfte att öka medborgarnas möjligheter till inflytande, medan samråd enligt Miljöbalken ett decennium senare syftar till att förbättra kunskapsunderlaget genom att kunskaper inhämtas från många håll.

Kapitlen sju och åtta behandlar båda förut-sättningarna för att medborgarna vid samråds-mötena kan utöva ett demokratiskt inflytande på planeringen. Kapitel sju tar upp tre demo-kratiteorier och hur de svarar mot de faktiska samråden. De är parlamentarisk valdemokra-ti, direktdemokrati och deliberativ demokrati. Författaren har en pessimistisk slutsats. Sam-råden har ingen länk till de parlamentariska församlingarnas beslut, där tas inga beslut och där förs inte samtal som innefattar det med-borgarna vill tala om. I kapitlets sista avsnitt ställs ett antal kritiska frågor om bland annat det odemokratiska med att det fåtal medborgare som kommer till samrådsmötena skulle ha formellt inflytande över besluten, liksom att det inte är de medborgare som stöder pla-nerarna som kommer eller tar till orda.

Åttonde kapitlet frågar om samrådsmötena skulle kunna vara ett exempel på en demo-krati som inte tar vägen via politiken. Centralt för resonemanget är den roll tjänstemännen tar på sig som opolitiska företrädare för en expertgrundad neutral kunskap. Det är värt att understryka den grundläggande brist på kommunikation som uppträder till följd av medborgarnas och tjänstemännens olika sätt att tänka. Medborgarna frågar om boende-miljön och ifrågasätter nyttan med Ostlänken. Företrädare för Ostlänken och tjänstemännen åberopar ekonomisk och teknisk rationalitet. Diskussionsutrymmet blir därför kraftigt begränsat. När tjänstemännen undviker allt som kan uppfattas som politisk viljebildning blir de i medborgarnas ögon svåra att förstå och i vissa fall direkt otydliga.

Möjligheterna att genom samråd utveckla demokrati ter sig dystra. Den fråga som av-handlingens undertitel ställer, om samråden utgör det raka spåret mot en bättre demo-krati, besvaras negativt. Nu nöjer sig inte Wän-ström med att tryggt och säkert konstatera detta. Han tar istället med sig sina resultat för att i den tredje delen och det nionde kapitlet reflektera över samhällsplaneringens demo-kratiska utmaningar.

Här framhävs att det under en planerings-process är tre målkonflikter som komplicerar medborgerligt inflytande genom samråd. (i)

Expertkunskaper ställs mot demokratisk och politisk vilja. Tjänstemännen ville diskutera tekniska och miljömässiga aspekter, men de medborgare som engagerade sig i Ostlänken ville diskutera annat. (ii) Lokala och nationella intressen ställs mot varandra. Med rakt utlagda järnvägsspår kan hastigheten pressas upp och restiden mellan Stockholm och Göte-borg minskas, men det går inte om de lokala medborgarna tillåts lägga in kurvor och sväng-ar för att det passar bättre i lokalsamhället. (iii) Medborgarnas inflytande på samråds-möten ställs mot demokratisk legitimitet för politiska beslut. I jämförelse med de väldigt många som röstar fram politiska representa-nter till de parlamentariska församlingarna är det mycket få – huvudsakligen medelålders och äldre män – som deltar i samrådsmötena.

Wänström ser två utmaningar som väcks med den demokratiska visionen av utbyggd kommunikativ påverkan på beslut. Den ena är att det finns stora behov av kunskaper som en majoritet av medborgarna inte är beredd att skaffa sig. Den andra är att deltagande kräver att de lägger ner en hel del tid. Det föranleder Wänström att tala om en ”lagom demokrati”. Här vänder författaren på perspektivet. Målkonflikterna skall inte ses som problem som måste lösas, utan som dilemma att hantera. Där de olika målkonflikterna re-presenterar olika intressen som ställs emot varandra, vill Wänström istället se olika behov som det gäller att balansera på ett bra sätt så att vi skall finna ”den där lagom kombinatio-nen av olika demokratiska behov”.

Författaren har uppenbarligen velat åstad-komma en framställning som kan läsas utan-för akademien. Den språkliga framställningen är adekvat och korrekt, men också personlig och engagerad. Ett framträdande drag för den här studien är att en hel del avvägningar görs utan att de expliceras. Så utreder författaren hur han gått tillväga för att göra sin framställ-ning, men han undviker att använda ordet metod för att beskriva detta. Inte heller namn-ges och hänvisas till de metoder som det görs bruk av, som sträcker sig från etnografisk till begreppshistorisk och idéanalytisk. Just det breda greppet hör till avhandlingens förtjäns-ter och motiveras av att det är en problem-orienterad studie. Samtidigt kunde man önska någon argumentation runt val av metoder, källmaterial, demokratiteorier och vilka fall-studier som det jämförs med.

Akribin är god och det finns mycket litet att

anmärka på i notapparaten och den språkliga framställningen. Vid några tillfällen nöjer sig författaren med en alltför onyanserad beskrivning. Man kan till exempel fråga sig om den enskildes autonomi har minskat i det moderna samhället, om kunskap skulle vara ett demokratiskt problem (125f), eller om Habermas inte skulle försvara den representativa demokratin (152).

Undersökningen är rimligt utplagd. Analysen synes rimlig utifrån de förutsättningar som anges. Därför skall jag nu gå vidare till att granska förutsättningarna för de teser som avhandlingen driver, samt i viss mån ifrågasätta dem och peka på alternativ.

Medborgarperspektivet är konsekvent utlagt i avhandlingen, vilket ger riktning och tydlighet. Det är utifrån detta som frågorna ställs och som samrådets demokratiska funktion ifrågasätts. En grundläggande tankegång i avhandlingen är att det finns en demokratibrist i samrådsmötena som väcker frustration hos de deltagande medborgarna, eftersom det blir tydligt för dem att deras deltagande på samråd inte har samband med de beslut som fattas, och inte heller ger större möjligheter att ställa beslutsfattare inför politiskt ansvar. Samrådet fungerar alltså inte som man kunde förvänta sig.

Däremot finns det en viss typ av maktfrågor som inte spelar någon roll i studien, men som hade fördjupat den. De rör hur och var gränserna dras för medborgerligt inflytande och vad demokratin skall fatta beslut om. De blir intressanta att ställa utifrån avhandlingens empiriska del, som tycks leda till slutsatsen att samråd handlar om att dra gränser gentemot medborgerligt deltagande, mer än att skapa en arena för deltagande.

Avhandlingens grundläggande observation om en demokratibrist i samrådsförfarandet passar väldigt bra samman med dess demokratiteoretiska utgångspunkter. I första delen av avhandlingen formuleras frågan ”hur makt- och ansvarsfördelningen mellan de formellt opolitiska och lokalpolitiska aktörerna ska organiseras för att optimera möjligheterna för medborgarinflytande genom allmänna samråd” (71). Demokrati definieras med hjälp av ett citat från demokratiutredningen som ”det politiska system som ger folkviljan möjligheter att på olika sätt komma till uttryck”. Det är en utgångspunkt som svarar mot mycket av det som statsvetarna ägnar sig åt i de utredningar som avhandlingen gör bruk av, liksom

i skrifter som det refereras till som *Demokratis mekanismer* (Mikael Giljam och Jörgen Hermansson 2003). Frågan som rör sig i den här litteraturen är hur medborgarskap skall länkas till beslutsfattande. Utifrån den frågan blir det befogat att sätta upp de tre demokratiidealen valdemokrati, direktdemokrati och samtalsdemokrati. Därmed sätter avhandlingen upp en normativ idé om vad demokrati är, här skapas en slags teoretisk modell med de tre demokratiidealen, sedan prövas den i ett möte med empirin. Men det skymmer frågan om vem som har makten över samrådet? Empirin pekar i en riktning som går utöver de tre demokratiidealen. Det hålls samråd efter samråd om ett järnvägsprojekt som inte är särskilt kontroversiellt. Trots det markeras på möte efter möte att det medborgerliga deltagandet sträcker sig hit men inte längre. Det dras en tydlig gräns. Det här verkar fungera tack vare att det finns förväntningar om en kommunikativ demokrati hos medborgarna, så att de kommer till samråden, som då kan bli en arena där det dras gränser gentemot medborgerligt deltagande.

Medan Wänström slår fast att samrådssystemet inte fungerar (exempelvis 107), skulle jag istället vilja hävda att det var just vad det gör. Det markerar att Ostlänken är ett projekt av nationellt intresse där det lokala medborgerliga deltagande ges en arena där inflytandet är minst sagt begränsat. Som ett sätt att implementera ett infrastrukturprojekt tycks det vara funktionellt.

De historiska förutsättningarna för begreppet samråd kan belysa frågan om vad samråden har för roll och att de inte fungerar som medborgarna förväntar sig.

Avhandlingen framhåller ett arv från de gamla sockenstämmorna och dagens förväntningar om medborgerligt deltagande. Hur långt tillbaka den här traditionen av ”decentraliserad kommunikativ direkt demokrati” sträcker sig blir inte klargjort. Det hänvisas ganska allmänt till det gamla bondesamhällets byråd och sockenstämmor. Jag skall inte avvisa denna tradition, det äger säkert sitt berättigande att hänvisa hit. Det finns begrepps-historiska anknytningar mellan denna tradition och samrådsbegreppet, som Wänström visar i avhandlingen. Men utredningen av hur den här traditionen knyter an till vår tids samråd görs inte övertygande. Det ligger nära tillhands att se förväntningarna på att samråden skall vara fora för medborgarnas demo-

kratiska deltagande som knutna till 1970-talets breda diskussion om ökad medborgarmakt, som kunde handla om såväl industriproduktion och ekonomisk självförvaltning som inflytande på boende och annan samhällsplanering, liksom till 1980- och 90-talets idéer om att vitalisera demokratin på den lokala och kommunala nivån.

Framför allt måste det prövas om inte statsperspektivet spelar en väsentlig roll för den problematik om skilda förväntningar som Wänström adresserar. Han konstaterar att Miljöbalkens samrådsbegrepp inte motsvarar den äldre traditionen av "lokalpolitisk kommunikativ medborgerlig påverkan" (137) och menar att det knyter an till ett miljöparadigm och en planeringstradition som utvecklats under 1900-talet. Men det finns en annan äldre tradition som samrådsbegreppet knyter an till. I avhandlingen visas att Banverkets och kommunernas tjänstemän under samråden betonar sin roll som experter och planerare. Det skulle kunna ses i ljuset av gamla svenska ämbetsmannastaten och dess traditioner. Dess fortlevnad och inflytande i vår samtid har påpekats av till exempel statsvetarna Rune Premfors och Catrin Andersson. Den senares avhandling (*Tudelad trots allt*, 2003) undersöker den svenska statens dualism, som handlar om ämbetsverkens självständighet. Dualismen förs tillbaka till att de under 1600-talet gavs en egen organisation med viss autonomi, som stärktes med 1720 års Regeringsform. Avståndet till rådet växte och monarken hade begränsad makt. Denna självständighet lever vidare i våra dagar. Det skall finnas ett avstånd till det politiska styret, ett så kallat "ministerstyre" går inte an i Sverige. Idéhistorikern Sven-Eric Liedman har pekat på hur den gamla ämbetsmannaeden visserligen avskaffades 1870, men att delar av dess anda lever in i våra dagar. Opartiskhet och oegennyttighet är viktiga dygder för vår tids stats- och kommunaltjänstemän (Liedman *Att förändra världen – men med måtta*, 1988). Det förhållnings sätt som tjänstemännen tar på sig vid samrådsmötena grundar sig i gamla ämbetsmannaideal.

Att det finns en sådan statstradition i planeringsprocessen för Ostlänken och hos Banverkets tjänstemän ter sig ganska väntat utifrån vetenskapshistorikern Arne Kaijser's påvisande att staten har en stor roll för att bygga och driva nationellt viktig infrastruktur och att det statliga engagemanget är störst för kommuni-

kationer och järnvägar (*I fädrens spår* 1994). Kaijser talar om den svenska modellen för infrastruktur, som för järnvägarna innebär att staten tar ansvar för stambanorna, medan lokala och regionala intressen kan ta ansvar för kompletterande banor (med undantag för halvseklet med SJs monopol).

Det vore också värt att undersöka samråd som institutionellt och formellt begrepp i offentlig förvaltningshistoria. I äldre förvaltningsrätt finns beteckningen "samrådighets-system", som åtminstone från 1800-talet varit mer känt som "kollegialsystemet". Systemet innebar att statsförvaltningens ämbetsverk, myndigheter och domstolar, organiserades i kollegier, med en ordförande/chef samt ett antal jämställda ämbetsmän som fattade sina beslut samstämmigt eller genom omröstning. På 1800-talet togs det bort från förvaltningen, med undantag för domstolarna och den lokala förvaltningen. Kollegialprincipen återkom i vissa ämbetsverk under 1960-talet. Ett intressant spår står att finna i SAOB, som visar att själva beteckningen samråd har levt vidare inom offentlig förvaltning i modern tid. Samråd var ett inslag för militärledningen 1855: "Regementets chef hade att samråda med övriga höga befäl innan viktiga beslut togs." Svensk författningssamling från 1920 föreskriver att postanstalter skall få sina namn i samråd med telegrafstyrelsen och järnvägsstyrelsen. Slutligen har SAOB upptagit sex sammansättningar med samråd från sent 1950- och tidigt 60-tal som hänförs till polisväsendet.

Sammantaget menar jag att det finns underlag för att anförda att samrådsbegreppet har ett ursprung i den offentliga förvaltningen. Avhandlingens medborgardemokratiska perspektiv skymmer på sätt och vis sikten: statsperspektivet aktualiseras inte.

Sammantaget är detta en spännande genomförd avhandling, den är tydligt problemorienterad och lyckas kombinera olika metoder för att hantera sina frågor. Wänström visar på ett övertygande sätt att det finns demokratiska dilemman förknippade med samrådsförfarande. Denna kunskap är grundad i det konkreta fallet med Ostlänken-samråden, den diskuteras och relateras till andra svenska jämförbara fall och viss teoretisk litteratur. Avhandlingen bidrar med viktig kunskap till förståelsen av samrådets förutsättningar. Den håller för en akademisk granskning. Det gäller både dess formella och innehållsliga aspekter. Jag har inte hittat invändningar som kullkastar

dess slutsatser. Mina invändningar rör aspekter som kunde utvecklats, den historiska tolkningen av samrådsbegreppet och dess roll och innebörd i relation till tjänstemännens expertparadigm. Här kunde mer ha gjorts, men å den andra sidan har Wänström lyckats med

att kombinera olika angreppssätt till en helhet. Slutligen, det är en avhandling som befordrar reflektion över samrådsinstansens innebörder och demokratiska dilemman.

Mats Andréén

Visionen om outtömlig energi

Maja Fjæstad: *Visionen om outtömlig energi. Bridreaktorn i svensk kärnkraftshistoria 1945–80*, Hedemora: Gidlunds förlag, 2010, 336 s, ISBN 978-91-7844-794-7 (inb.).

Då den vidunderliga vintern 2009–2010 började släppa sitt grepp om Sverige tog jag mig från Göteborg till Stockholm – trots och tack vare SJ – för att fungera som opponent vid Maja Fjæstads disputation. Vid Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria, KTH, lade hon fram sin doktorsavhandling *Visionen om outtömlig energi. Bridreaktorn i svensk kärnkraftshistoria 1945–80*. Avhandlingen är en illustrerad och vackert formgiven bok som består av sju kapitel jämte tillhörande kringmaterial, däribland ett fylligt register.

I sitt inledningskapitel gör Fjæstad målet klart: ”Mitt huvudsyfte är att analysera bridreaktors roll i den svenska kärnkraftens och energipolitikens historia, och hur visionen om denna ’framtidens teknik’ utvecklades och påverkade sin samtid.” Hon klagör även riktningen: ”Min hypotes är att bridreaktorn fungerat som en vision inom det svenska kärnkraftsprogrammet, en vision som fungerat på flera plan, som att motivera forskare och ingenjörer i deras arbete och även för att rättfärdiga investeringar.” Visionsansatsen ägnas en fyllig diskussion, vilken behandlar visionen som analysverktyg, dess funktioner och utvecklingsstadier, kontextberoende och tolkningsflexibilitet. I en forskningsöversikt konstaterar hon att bridreaktorer diskuterades föga, liksom att de diskuterats föga i den historiska forskningen. I denna kunskapslucka finner författaren det primära motivet för sin undersökning, att bidra med ”en oundgänglig pusselbit för att förstå svensk kärnkraftshistoria”, men hon vill även bidra till diskussionen om samspelet teknik–politik och om den så kallade linjära modellen, liksom till den perspektivgivande historieskrivningen om ”misslyckad” teknik. Upplägget sägs vara traditio-

nellt teknikhistoriskt i och med utgångspunkten i en viss teknik. Metoden sägs vara traditionellt historisk i och med utgångspunkten i källforskning, i viss mån idéhistorisk eftersom aktörernas syn på tekniken står i fokus.

Kapitel två, ”En svensk linje och utopiska reaktorer, 1945–56”, inleds med en skildring av den internationella utvecklingen – ett grepp som sedan återkommer i de följande kapitlen – och ger en bakgrund till den svenska utvecklingen. Bridteknikens potential att göra kärnkraftens avfall till en resurs mer än ett problem gjorde att den kunde uppfattas som svaret på frågan om en framtida uranbrist. På basis av en massiv arkivgenomgång skildras sedan i de tre följande kapitlen hur historien kom att gestalta sig. I fokus står AB Atomenergi, ett till 4/7 statligt bolag som skulle ta hand om reaktorutvecklingen för civila ändamål, och dess relationer till statliga anslagsgivare och andra aktörer, såsom FOA, ASEA, medierna. Dispositionsprincipen är kronologisk, med tematiska fokusforskjutningar, exempelvis till analys av argumentationen på den politiska arenan. Kapitelrubrikerna ger en antydning om den bana framställningen tecknar: ”Från idé till prototyp, 1957–65”, ”Brid och skådespel – retoriken kring bridreaktorn, 1966–69”, ”Under inga omständigheter några planer på bridreaktorer, 1969–75”. I det sjätte kapitlet, ”Bridreaktorn som dystopi, 1976–80”, blir framställningen åter lite mer översiktlig och litteraturbaserad.

I slutkapitlet summerar Fjæstad den internationella utvecklingen och diskuterar orsaker till avvecklingen av bridprojekt på olika håll. Hon summerar även historien om den svenska bridreaktorn, som utvecklade sig i skuggan av kärnkraften och kom att avvecklas främst till följd av allmänna opinionens förändring. Hon menar att visionen om bridtekniken var oundgänglig för den tidiga kärnkraftsutvecklingen i och med att uranbrist uppfattades som framtidshotet, men att dess bana bröts då den tap-

pade kopplingen till den samhälleliga framtidsvisionen när den blev mer alternativ och miljömedveten. Att den inte avvecklades tidigare kan bero på de imperativ under vilka forskare och ingenjörer agerade, även om dessa tekniska visionärer alltså omsider tappade politikernas tilltro. "Bridreaktorn hade gått från utopi till dystopi."

Mitt allmänna intryck av Fjæstads arbete är positivt. Jag tycker att hon på ett övertygande sätt visar hur bridvisionen utvecklades och avvecklades i spelet mellan de förhoppningar och farhågor som olika aktörer knöt till den. Å ena sidan projicerades förhoppningar på bridtekniken, med dess förmåga att "avla" nytt bränsle ur gammalt och därigenom utlova en nästan gränslös energiproduktion. Å andra sidan projicerades farhågor på den vad gällde den tekniska hanteringen av närmast explosivt snabba processer, där inte minst kylfrågan var kritisk, och den politiska hanteringen av ett komplext system med uppberedningsanläggningar och transporter av plutonium, där kärnvapenspridning och polisstat framstod som olika hot. Vidare ska sägas att avhandlingen är grundligt genomarbetad. Utifrån stickprovsundersökningar av referenshantering och personregister framstår akribin som fläckfri. Jag har även undersökt de ganska många och långa citaten ur skriften *Atomdagen 1965* och funnit dem i princip felfria samt referaten helt rimliga. Innehållet i skriften med det anslående namnet ger läsaren en aning om hur föga lättillgängligt material det är Fjæstad gått igenom. Arbetet har krävt sin kvinna.

Vad gäller den framställningsmässiga aspekten av hantverket ska sägas att texten är väl skriven och genomarbetad: en effektiv, flärdfri sakprosa. Noteras kan samtidigt en viss benägenhet att bruka passivkonstruktioner och formuleringar med "man" och "kan", som i en obesvarad fråga apropå kritik av visionsbegreppet för dess vaghet: "Eller kan man vända vagheten till möjligheter?" Vändningar av detta slag bidrar stundom till att göra framställningen lite vag och undanglidande, till en viss osäkerhet om författarens uppfattning och position. Ett exempel på detta kan vara en mening ur sista sidans diskussion av vad vi kan lära av historien om bridreaktorn: "Läsaren är fri att göra sin egen tolkning." I dessa ord ser jag en sympatisk påminnelse om varje betraktelses perspektivberoende, men samtidigt blir jag som läsare lite snopen då Maja Fjæstad

på 259 sidor övertygat mig om att hon vet mest och bäst om denna historia.

Med detta sagt om formaliteter övergår jag till några kommentarer utifrån den innehållsliga granskning som är en del av opponentuppdraget. En reflektion gäller vilken sorts historia Fjæstad ägnat sig åt att skriva, i förlängningen vilken läsare, vilket forskningssammanhang hon vänder sig till. Hon själv menar, som vi sett, att det är fråga om traditionell teknikhistoria. För egen del tycker jag att man kan diskutera alternativet idéhistoria i och med att det närmast är idéer om teknik som studeras, något som understryks av vändningar som "bilden av bridreaktorn", "synen på kärnkraft", "visionen om outtömlig energi". Andra alternativ kunde vara historisk statsvetenskap eller politisk historia i kraft av den betydelse författaren tillmåter politiska skeenden och dragkamper. De alternativa utgångspunkterna aktualiseras på sitt sätt i slutsidornas diskussion. Fjæstad knyter där an till det teknikhistoriska perspektiv som kallas "social construction of technology" och dess tanke om hur olika sociala gruppers intressebundna tolkningar av en artefakt påverkar utformningen av artefakten. Men vilket slags artefakt var det fråga om i detta fall, en materiell eller en språklig artefakt – har vi följt historien om en teknik eller en vision? Vidare menar hon avslutningsvis att distinktionen mellan teknik och politik är artificiell, att de flätas samman i en "sömlös väv". Så kan det måhända vara, men det tycks mig som om motivet för specialiseringen *teknikhistoria* i så fall skulle gå mot upplösning. Måne Fjæstad har skrivit idépolitikteknikhistoria? Jag anser inte att hon borde ha gått ända till botten med detta slags grundvalsfrågor, än mindre att hon borde vaktat disciplingränser bättre, men menar att det i undersökningen finns en tendens till glidning vad gäller studieobjekt och perspektiv som bidrar till en viss vaghet i slutsatserna.

Några andra reflektioner samlar sig kring utgångspunkter och begreppsram. Den visionsansats som Fjæstad introducerar på svenska vetter mot ett symboltolkande kulturstudium, mot en diskussion om idéers, visioners, symbolers betydelse. Jag finner detta intressant, men blir av en del formuleringar lite osäker över vilken funktion eller roll ansatsen spelar. När bilden av bridreaktorn som vägledande vision inom kärnkraftsprogrammet framstår som både hypotes och tes kan läsaren undra om detta med vision var en utgångspunkt, ett

redskap för eller ett resultat av analysen. I sin diskussion av visionsbegreppet tar Fjæstad upp en mängd parametrar: tre nivåer, tre funktioner, fyra utvecklingsstadier samt ytterligare några aspekter. Å ena sidan gör detta analysredskapet precist, å andra sidan gör komplexiteten att överskådligheten och den direkta förklaringskraften minskar – det kan bli svårt att hålla alla aspekter aktuella både som forskare–författare och som läsare. Tänker man att historiker ska förklara kan det för övrigt noteras att infallsvinkeln tar sikte på hur visioner realiserar snarare än hur de uppstår. I förlängningen av detta ligger den historiefilosofiskt betonade följdfrågan om hur en förklarande visions uppkomst ska förklaras, om visionen eller verkligheten är hönan respektive ägget.

Arena är ett frekvent och betydelsebärande uttryck, vilket framstår som en utgångspunkt för arbetet men som till skillnad från vision inte ägnas någon sammanhållen diskussion. Begreppet ringas i praktiken in på två sätt: å ena sidan den tekniska, vetenskapliga, AB Atomenergi-arenan, å andra sidan den offentliga, publika, politiska arenan. Det förefaller mig som om det kunde varit fruktbart att tematisera företagsarenan och den politiska arenan och att diskutera AB Atomenergi och dess agerande utifrån skiljelinjen privat-offentligt, sannolikt problematisk för denna på många sätt märkliga organisation. Argument är ett annat frekvent uttryck, vilket på sitt sätt också framstår som en utgångspunkt. Fjæstad avtäckar, analyserar, kategoriserar många argument, men utvecklar inte diskussionen kring argumentationsanalys eller hur olika aktörers argument systematiseras mest fruktbart. Jag tror att det hade varit klagörande med en samlad diskussion kring arena och argumentationsanalys.

Vad gäller frågor om val och hantering av material ska det åter sägas att Fjæstad tagit sig an ett stort och tungrovt material, vilket hon med gedigen detaljkunskap och överblick har i sin hand. Stundom får man en känsla av att hon gått igenom precis allt som tar upp bridreaktorn, inte minst vad gäller 1950-talet. Samtidigt kan hon, mer i de senare kapitlen, exempelvis tala om ”några axplock ur kärnkraftsdebatten som nämner bridreaktorer”, utan att resonera kring urvalsprinciper eller representativitetsfrågor; känslan av att ”allt” gått igenom kvarstår. Mitt intryck är att Fjæstad gått igenom allt relevant arkivmate-

rial hos sina huvudaktörer, primärt AB Atomenergi, en utgångspunkt som skapar vissa frågetecken. Ett exempel kan vara skeendena inför riksdagens budgetbeslut 1966 – att i stället utgå från departementsarkivet, där inlagor och yttranden finns samlade i en konseljakt, hade varit överskådligare för läsaren, inte minst om denne skulle vilja gå vidare, och troligen enklare för Fjæstad. I redovisningen anför hon ett längre citat från den ansvarige ministern och konstaterar att riksdagen sedan inte vände sig mot dennes uppfattning. De tre citerade ministermeningarna var det som sades om bridtekniken i propositionen, samtidigt som det kom en mängd motioner och blev omfattande debatt i båda kamrarna om närliggande frågor, med många kritiska röster. Som läsare är det lätt att bli lite förbryllad och börja undra hur långt det är rimligt att isolera diskussionen om bridtekniken från diskussionen om kärnkraften i allmänhet. Turerna inom 1966 års atomenergiutredning följs även de med utgångspunkt i AB Atomenergis arkiv. Ett alternativ hade varit det kommittéarkiv som finns i Riksarkivet, vilket rymmer åtskilligt ytterligare material, däribland om bridfrågan. En översiktlig genomgång ger vid handen att Fjæstad är rätt ute och att materialet hade gett henne ytterligare vatten på sin kvarn. Genomgången förstärker dessutom intrycket att hon bättre än någon annan skulle förstå innebörden av olika yttranden och ageranden.

Några avslutande kommentarer samlar sig kring olika tolkningar. Fjæstad menar att bridreaktorn var ”i högsta grad närvarande” och en ”oundgänglig del” av atomkraftens framtidsbild redan under 1950-talet, ett årtionde som kanhända blir väl enhetligt med en teknikoptimism utan skuggsida, samtidigt som hon konstaterar att den inte var föremål för egentlig debatt; bridtekniken nämns i ett par utredningar och en proposition, men i förbigående. I olika artiklar ordades det mer om den, inte minst av ledande aktörer inom AB Atomenergi. Detta är sannolikt allt material från 1950-talet och jag vet inte om jag tycker att det håller för att belägga en vision, om en sådan ska ha viss spridning och kollektiv förankring, och för oundgänglighetesen. Denna spänning återkommer i boken: å ena sidan sägs att bridvisionen var närvarande, betydelsefull, oundgänglig, å den andra noteras att bridtekniken bara berördes i förbigående, hade ringa ekonomisk betydelse, aldrig industrialiserades. Det är lätt att få intrycket att bridvisionen hela

tiden befann sig i skuggan av kärnkraftsdiskussionerna, att Fjæstads tendens att glida mellan diskussionen om bidadreaktorn och diskussionen om kärnkraften egentligen är väl motiverad. Kärnkraftsfrågan förefaller nödvändig för att förstå bidadfrågan – men är bidadfrågan nödvändig för att förstå kärnkraftsfrågan? Jag finner alltså Fjæstads jakande svar på denna fråga i god mening diskutabelt.

En annan sak som kan diskuteras är hur det kunde komma sig att bidadprojektet drevs vidare så långt fram som skedde – trots alla tekniska och politiska motgångar som tornade upp sig. Liksom Fjæstad finner jag AB Atomenergis sätt att agera förbryllande. Måhända har hon hämtat ett nyckelcitat ur en petita-bilaga från 1971, då bolaget uttryckte sig så: ”I över två decennier har snabba bidadreaktorer fångat fantasin hos tekniker och visionärer med sina löften om nära fullständigt utnyttjande av uranets energiinnehåll och därigenom lösning på världens energiproblem på mycket lång sikt.” Det är nog rimligt att i en ”välviljig tolkning” se dylikt som ”teknisk överoptimism”, men i egenskap av djävulens advokat hade jag gärna sett att Fjæstad i sammanhanget utvecklat en mer ”illvillig” tolkning; i andra sammanhang levererar hon med precision så att säga krassa tolkningar.

Den övergripande tolkningen av bidadvisionens bana genom efterkrigstiden kan sägas inbegripa ett polaritetsskifte: från utopi till dystopi. Mot bakgrund av AB Atomenergis förbryllande ihärdighet föreställer jag mig att ett alternativ kunde vara att tala i termer av kontinuitet och diskontinuitet. Skräcken för att bli utan energi, vilken Fjæstad betraktar som en konstant i mänsklighetens historia, kunde matchas av ingenjörernas vision av lösningen på problemet, en kontinuitet och alls ingen dystopi, vilken kunde brytas mot diskontinuiteten i omgivningens syn, i den mån denna inbegrep bara bidadtekniken. Ett annat alternativ kunde vara att tänka sig att den grundläggande problemformuleringen skiftade: från ”hur producera all energi samhället efterfrågar?” till ”hur se till att samhället efterfrågar mindre energi?” Ytterligare ett alterna-

tiv kunde vara att tänka i termer av ett skifte av metaforisk grundförståelse: från resurs till avfall. Som läsaren förstår stimulerar Fjæstad sin läsare till egna reflektioner och hugskott.

Det övergripande problem jag har med hennes arbete är, sammanfattningsvis, att det är mindre tydligt än det kunde ha varit. Jag tänker att detta har olika grunder. Dels finns en framställningsmässig aspekt, som att berättarrösten blir mindre distinkt när den utvecklar sig i passivkonstruktioner. Men det finns även innehållsliga aspekter. Det finns en glidning vad gäller det primära studieobjektet – bidadreaktorn eller idén om bidadreaktorn? Vidare finns det en glidning eller spänning i arbetet mellan diskussionen om bidadreaktorn och diskussionen om kärnkraften. Jag tycker också att det finns ett mått av spänning i den teoretiska ansatsen, där visionsperspektivet kan framstå som både en utgångspunkt och ett resultat; men måhända bleve perspektivet mindre spännande om spänningen opererades bort. Jag blir inte heller riktigt klar över hur övertygad jag är av tesen om bidadteknikens helt avgörande betydelsefullhet eftersom jag inte blir klar över i vilken utsträckning den är en funktion av utgångspunkten i visionärernas arkiv.

Med dessa synpunkter framförda å opponerämbetets vägnar vill jag säga att jag vill en avvägning inte vill tillmäta den kritik de rymmer större vikt. Mynten har sina fram-sidor. Arbetets fokus på bidadtekniken är tydligt och Fjæstad fullföljer det deklarerade huvudsyftet. Hon levererar, kort sagt. Fokus på bidadtekniken framstår som relevant i förhållande till existerande forskning; författaren relaterar till den och tillför den internationella aspekten på ett förtjänstfullt sätt. Ett mycket omfattande och ingalunda lättolkat material har hanterats och genomarbetats på ett mycket gediget sätt. Den visionsansats hon ger en pionjärbetonad presentation på svenska är intressant och pekar, vill jag mena, på en väsentlig aspekt av den moderna teknikhistorien, på något som bör vara fruktbart för efterkommande.

Henrik Björck

Om betydelsen av böckers utseende

Kristina Lundblad: *Om betydelsen av böckers utseende. Det svenska förlagsbandets framväxt och etablering under perioden 1840–1914 med särskild hänsyn till dekorerade klotband. En studie av bokbandens formgivning, teknik och relation till frågor om modernitet och materiell kultur.* Malmö: Råmus, 2010. 382 s. ISBN 978-91-978406-5-1.

Har bokens utseende och förpackning någon betydelse och hur förhåller sig estetiken till ekonomin och tvärtom? Dessa frågor och flera andra belyser Kristina Lundblad, bokhistoriker i Lund, i sin avhandling. Fokus ligger på framväxten av förlagsbandet, särskilt klotbanden, en företeelse som fick sitt svenska genombrott under 1800-talets senare hälft. Undersökningen av detta fenomen har resulterat i en omfattande studie som i sin första del analyserar hur klotbandet etablerades i ljuset av tidens bokmarknad och bokbinderier. En statistik över förekomsten av olika bokbandstyper i ett urval förlagskataloger visar hur utbudet av förlagsband ökade, liksom klotbanden. Avhandlingen rymmer 16 diagram och 50 tabeller. De 167 bilderna är en guldgruva för bok- och konstintresserade. Man behöver knappast tillägga att boken är vackert formgiven.

I avhandlingens andra del diskuteras varför dessa fysiska föremål fick ett uppsving och i vilken kulturhistorisk kontext som klotbanden kan placeras. Om avhandlingens första del är en nykter kartläggning blir den andra en spännande upptäcktsfärd i bokbandens dekorerings. Bokbanden ingick i en föränderlig materiell kultur, som Lundblad kopplar samman med begreppet massindividualism. Man uttryckte sin individualitet genom att köpa alltfler formgivna massproducerade varor.

Kristina Lundblad följer i sin upptakt hur bokbandens utseende förändrades under hundra år i de 18 utgåvorna av Anna Maria Lenngrens *Samlade dikter*. Det är ett pedagogiskt genidrag som för in läsaren i sakernas sammanhang från ett enkelt omslag av gråpapper 1819 via 1852 års klotband med pressförgyllt pärmdekor till 1919 års upplaga där ett samtalande par pryder pappersomslaget. Vid tiden kring första världskriget var förlagsklotbandens storhetstid förbi. Kristina Lundblad illustrerar genom detta enskilda exempel klotbandets uppgång och fall.

Avhandlingens inledning fastlägger de vetenskapliga premisserna för studien. Vi kan konstatera att före förlagsbandets etablering kunde olika typer av böcker knappast skiljas åt med hjälp av omslagets formgivning. I mitten av 1800-talet lämnade förläggaren i regel ifrån sig böckerna enkelt häftade omslutna av pappersomslag och sällan angavs författare och titel. Köparen valde själv om inlagan skulle bindas in i så kallade privatband. Men så började förläggarna alltmer initiera och påverka bokbandet – det så kallade förlagsbandet växte fram. Successivt erbjuder förläggarna, i samspel med ett alltmer mekaniserat partibokbinderi, alltfler bokband klädda med nyheten klot. Detta textila material var relativt billigt och tåligt och särskilt lämpat för nya typer av dekorerings. Kloten användes till bokband som skulle se påkostade ut.

Avhandlingens huvuduppgift blir således att kartlägga när klotband började produceras i Sverige, vilken roll de hade i förlagsbandspraktikens etablering och varför användningen avtog. Dessa frågor belyses ur ett tekniskt, ekonomiskt, estetiskt och kulturellt perspektiv. Tesen är att klotbanden i händerna på den moderne förläggaren och en alltmer köpstark publik var ett utslag av moderniteten såsom den uttrycktes i ett framväxande konsumtions-samhälle.

Kristina Lundblads teoretiska utgångspunkt är den tyske sociologen Georg Simmel, som betonar växelverkan mellan individ och föremål, mellan innehåll och form. Interaktionen blir meningsskapande. Bokband är ett fenomen som står i relation till andra fenomen. Metoden är deduktiv, vilket innebär att pröva hypoteser utifrån givna premisser. Frågan blir om det går att belägga att estetiken kring förlagsbanden hade en viktig ekonomisk funktion och inverkade på förlagsbandspraktiken och partibokbinderiets maskinella utrustning.

Det bokhistoriska fältet belyses förvänsamt översiktligt. Särskild vikt läggs vid D. F. McKenzie, som alltmer rört sig mot en tolkning av bokhistoria som en texternas sociologi. Den lundensiska definitionen av ämnet är att undersöka den mänskliga kommunikationen som den tagit sig uttryck genom grafiska tekniker. Lundblad har i sitt teoretiska vägval fattat ett klokt beslut genom att anlägga ett sociologiskt perspektiv på boken som

kulturell artefakt. Dock saknas ett helhetsgrepp på bokhistoria i vid mening, som även inbegriper den litteratursociologiska forskningsinriktningen. Litteratursociologin betonar också det materiella, men har sin utgångspunkt i boken som samhällsfenomen – inte i boken som föremål, vilket står i centrum för bokhistorikerns intresse.

Den diskussion som förs om exempelvis växelverkan är vidare en av hörnstenarna inom litteratursociologin. Ann Steiners nyligen utgivna *Litteraturen i mediasambället* problematiserar exempelvis Lars Furulands sociologiska modell över den litterära processen samt Robert Darntons och Johan Svedjedals varianter. Margareta Björkmans bokhistoriska insatser borde ha nämnts liksom Magdalena Grams översikt över det bokhistoriska fältet i *Biblis 2009* för att nämna några besvärande luckor.

Avhandlingens tonvikt ligger på den materiella kulturens betydelse för modernitetens framväxt såsom den enligt Anthony Giddens uttrycks i industrialisering och konsumtionssamhälle. Massmarknadssystemet erbjöd mängder av valmöjligheter. En massindividualism utvecklades, vilken Lundblad tolkar som att människor utför likartade handlingar och köper samma massproducerade saker i syfte att manifesteras sin individualitet samtidigt som man markerar tillhörighet till en gemenskap. Klotbandens individuellt utformade pärmar blev en spridningskanal för modernitetens bildvärld.

Med en fyndig rubrik – ”Från marknader till marknad” – fångar Kristina Lundblad förändringen av bokbranschen från oorganiserad diversehandel till en professionellt styrd marknad, något som manifesterades i att en förening för förläggarna bildades 1843 för att effektivisera bokhandeln genom kommissionsystemet och minska antal privatförläggare. Längre dominerade lokalt producerade tryck försålda på marknader med bristande distributions- och återförsäljningssystem. Bokbinderinäringen var härvidlag särskilt förändringsobenägen och blev kvar inom skräväsendet fram till 1846. Bokbindarna hade dessutom monopol på försäljning av bundna böcker fram till 1787, något som kunde irritera boktryckarna som ofta var förläggare. Det statiska systemet kan ha varit hindrande för förlagsbandets utveckling.

Inbindingspraktiken förändrades i och med förlagsbandets genombrott. I det slutande 1800-talet blev bandet en alltmer befäst del

av boken. Förlagsband är ett grossistband – levererat till sina återförsäljare färdigbundet och producerat i relativt stort antal exemplar. Privatbandet levde däremot kvar i bokhantverket och hörde till det förindustriella samhället, medan förlagsbandet fick ett uppenbart marknadsmässigt syfte. Under 1800-talets två sista decennier, samma period som förlagsbandet kom att dominera utbudet, utgavs drygt 80 procent av seklets bokproduktion. Förläggarna övergick från att sälja litteratur till att sälja böcker, som Lundblad uttrycker det.

1860-talet kan ses som den moderne förläggarens grundår. Specialisering och professionalisering tog sig bland annat uttryck i omsorg om katalog, marknadsföring och försäljning. Bruket av olika förlagsband blev ett centralt redskap för den moderne förläggaren. I bokhandeln försökte man skapa behov genom att en ny butikskultur utvecklades med större fönsterpartier i form av skyltfönster. Dessa kan ses som motsvarigheter till bokens band - förbindelseänkar mellan inre och yttre form. Antalet bokhandlare mer än fördubblades 1877–1888, särskilt i städerna, och detta sammanföll med den periodiska pressens expansion och järnvägsanläggandet. Boklådorna blev bokpalats med fin inredning och förbindlig personal. Här erbjöds bokprodukter som motsvarade det sekulariserade moderna samhällets krav. Lundblad poängterar även facklitteraturens betydelse: 1870–1913 startade inte mindre än 23 populärvetenskapliga skriftserier i Sverige. Städerna blev noder i moderniseringsprocessen och vanor och tankesätt alltmer likartade i olika delar av landet.

Textproduktion blev tidigt massproduktion medan bokbinderiet länge dröjde kvar som hantverk under 1800-talet. Men Lundblad kan i det framväxande partibokbinderiet skönja förändringar i teknik och arbetsorganisation. Klotmateriala, förgyllningspressen och den lösa pärmen uppfanns ungefär samtidigt i England. 1830 ter sig som ett symboliskt år för språnget mot ett modernt bokband. Den lösa pärmen innebar en rationalisering av flera moment i bokbinderiet, och löspärmen var en förutsättning för förgyllningspressen. Förgyllningspressen användes för stora sammanhängande dekor- och bildelement och blev partibokbinderiets viktigaste maskin. Behovet av dekor låg bakom dessa nyheter och Lundblad argumenterar för att de ekonomiska ställningstagandena var förbundna med de estetiska frågorna. Utseendet på klotbanden

gjorde dem helt enkelt åtråvärda som handelsvaror med symbolvärde.

Peder Herzogs partibokbinderi grundat 1862 i Stockholm blev snabbt Nordens största med modern teknik och arbetsorganisation. Kvinnorna var i majoritet bland de många anställda och Herzog började använda ånga och elektriskt ljus i verkstäderna. Maskinparken förnyades ständigt och arbetstiden reglerades genom poletter och tidsstudier. Hantverket blev fabrik, mästaren blev industrialist och gesällen blev arbetare. Antalet anställda inom bokbinderiet i Stockholm ökade betydligt. De olika momenten i bokbinderiet separerades och utfördes i olika rum. Bokbindaren bodde inte längre i sin verkstad.

Förekomsten av olika bandtyper i 14 förlagskataloger 1830–1910 redovisas i kapitel 3 med en mängd diagram och ett rikt tabellverk i Appendix B. Detta utgör Lundblads bevismaterial. Bibliografierna noterar sällan bandtyper och de offentliga biblioteken har ofta bytt ut förlagsbanden mot egna biblioteksband, vilket gjort att Lundblad i sitt bokarkeologiska arbete fått anlita förlagskatalogernas uppgifter och egna inköp på antikvariaten. Metoden kan i förstone te sig vanskligh och kunde ha diskuterats fylligare. Kompletteringar från reklammaterial och bokförlags- och bokhandelsarkiv hade givit en mer komplex bild. Men den empiriska undersökningen med sina 5629 titlar har krävt begränsningar.

Utifrån en kategorisering av olika bandtyper lyckas Kristina Lundblad bevisa att det inträdde en radikal ökning av antalet förlagsband från en fjärdedel på 1860-talet till ungefär hälften på 1870-talet. Och utbudet av olika bandtyper gick mot en ökad materiell och formmässig mångfald. Förläggarna erbjöd alltfler titlar i två eller flera bandutföranden. Klotbanden var som mest frekventa 1880–1910 och på 1890-talet erbjöds hälften av förlagsbanden som klot. Generellt stod skönlitteratur för en stor del av klotbanden. De betingade ett högre pris och var lämpliga som presenter. Dock skedde en inskränkning av valfriheten från 1890-talet då något som Lundblad kallar ensamband ökade. Förläggarna hade funnit att det blev kostsamt att låta konsumenten välja och behövde rationalisera.

I den andra delens första kapitel sätts den massproducerade varan förlagsbandet i samband med det titelspecifika bandet. Som redan den statistiska undersökningen visat signalerade de olika typerna av band genretillhörighet

och stil. Vi läser inte bara inlagans texter utan också böckerna som fysiska föremål. Det är inte förvånande att det dekorerade förlagsbandet gick i täten när det gäller titelspecifika formgivning. Från 1860-talet började titel och/eller författarnamn placeras på främre pärmen och inte bara på ryggen. Detta stärker tesen att förlagsbandet förmedlade en unik identitet trots att det var massproducerat. Utsidan av bandet fungerade som annonsplats. Från att vara statiska symboler övergick föremålen till att konstituera social status. Etiketteringen visade sig samtidigt i varumärken på minutförpackningar. De dekorerade klotbanden syntes i skyltfönster och annonser. På 1880-talet började förläggaren sätta ut sitt namn på klotbanden. Varumärkeslagen instiftades nämligen 1884.

Ett särskilt intressant parti av avhandlingen uppehåller sig vid ornamentikens betydelse. De tidiga svenska klotbanden hade blindpressade ramar, markerade hörnpartier, bladornament, rosetter och arabesker. Man kunde tänka sig ram utan innehåll, men inte innehåll utan ram. Omkring 1870 försvann de blindpressade ramarna till förmån för figurativa blommotiv i större format. Ramverken förgylldes vanligtvis, men vid 1870-talets mitt började dekorpressningen göras i svart. Typsnittsfloran expanderade i en mängd nya stilar och former. Lundblad hävdar att det ornamenterade stod i modernitetens tjänst. Social status förknippades med tillämpad utsmyckning. Pastischband med historiserande stil kan ses som utslag av nyskapande. Man tittade framåt och bakåt i tiden samtidigt. Det fanns inget motsatsförhållande mellan tradition och innovation. Ornamentiken intog en central position i tidens samhälle. Klotbanden materialiserade lyxens förbilligande. Ornamentivarna excellerade i stilkunskap. Grammatikor, tidskrifter, handböcker, handelskataloger spred kunskap om ornamenten.

Från mitten av 1880-talet avtog den ornamentala dekorerings och figurativa bilder fick fritt spelrum på pärnarna. Motiven togs ur det samtida livet efter att tidigare varit hämtade ur den klassiska repertoaren såsom lyror och gracer. När bilden pressförgylldes närmade den sig det dekorativa och blev utsmyckning. Pärmbilder pressade i svart hade däremot ett narrativt uttryck släkt med tidningslitoografi och xylografi. Den kromolitografiska affischen fick snabb spridning på 1890-talet och påverkade bokband och etiketter. Affischens

uppgift var att verka i stadsrummet och visa upp varans värde. Bokbandens utseende tolkas av Lundblad även i relation till modemagasin, skyltfönster, fotografi och film.

Efter sekelskiftet uppstod konkurrens från jugendstilen. Industriekonominns ökade krav på rationalisering gav enklare dekor och man återgick till symmetrisk ornamentik, men i ny tappning. Det var en reaktion mot den historiserande stilen. Jugendstilen yttrade sig i första hand inom arkitektur, konsthantverk och konstindustri och syftade till att stimulera kommersen. Jugendrörelsen med kartusch och inramning anslöt till den gamla dekorativa traditionen och banden blev bokbandsaktigt dekorativa mer än uttrycksfulla och berättande. Bilden förflyttades nu till billigtgivningens böcker i pappersomslagsband.

Det är ingen tillfällighet att den minutförpackade märkesvaran kom samtidigt som förlagsklotbandet på 1870-talet. Näringsfriheten hade utvecklat lanthandeln och större butiker och tidiga varuhus blev arenor för introduktion av nya produkter. Antalet illustrerade tidskrifter fördubblades på 1870-talet. Nyhetsjakten präglar tidens panoramor, dioramor och affischer med aktiva kvinnor som cyklar och kör bil. Det avlägsna och exotiska görs närvarande genom bilden. Litteraturen säljs med hjälp av föremålet boken och boken säljs med hjälp av litteratur. Form och innehåll kommunicerar i den fullmogna bokhandeln.

I ett kort avslutande kapitel behandlar Kristina Lundblad frågan om individuella upplevelser av den materiella världen. Man kan konstatera att moderniteten bejakade vardagslivet. Föremålen i hemmet skapade en värld i världen. Det borgerliga hemmet kan ses som en förpackning. Boken får en synlig plats på salongsbordet och klotbandet är taktilt och vackert att titta på – något som befrämjade det haptiska seendet. Med det menas ett seende styrt av känselsinnet till skillnad mot ett optiskt seende som överblickar distanserat. Artefakterna fungerade i förhållande till den mänskliga kroppen. Böckerna blev en del av inredningen, rentav möbler, och avnjöts i divaner och på soffor. De skapade ett rum i vilket man kunde umgås med litteraturen.

Ett intressant sidospår i avhandlingen är Lundblads diskussion om hur moralfilosofin på 1700-talet skilde estetiken från ekonomin – estetiken skulle tala om konstens absoluta och av ekonomin obefläckade natur. Överlag är de idéhistoriska och kulturalanalytiska reso-

nemangen, ofta med samtidsanknytning, i brödtext såväl som i noter tankeväckande och spänstigt framställda. Detta uppväger de svagheter som kan märkas i formalia beroende på tidsbrist. Personregistret är inte komplett till förfång för den som vill orientera sig och granska innehållet i all dess vidd. Sakregistret stärker dock arbetets materiella inriktning.

Växlingen mellan teori och empiri sker elegant. Men man kan stundtals sakna bokaktörerna själva. Avhandlingen sätter fokus mer på föremål än människor. När det gäller resultatens bärkraft i den statistiska undersökningen tenderar redovisningen på längden och bredden att tappa huvudspåret. Ett och annat diagram över mindre betydande bandtyper kunde ha strukits. Vissa slutsatser återkommer i olika kapitel. Avslutningen hade vunnit på att vara mer distinkt.

Kristina Lundblads sätt att argumentera för sin sak har i några fall slagit över i generaliseringar kring litteraturvetenskapen. Sociologisk växelverkan och materiella perspektiv på boken som litteratur, vilket den litteratursociologiska forskningen länge har ägnat sig åt, kunde ha fått en plats i sammanhanget. Jag tror att både bokhistorikern och litteratursociologen kan skriva under på att det inte finns någon motsättning mellan det materiella och immateriella – gränsdragningen är bara en konstruktion för att citera avhandlingens allra sista mening.

Dessa invändningar skymmer inte utsikten för helheten i detta synpunktsrika och ofta underhållande forskningsarbete. Det är en avhandling som överlag utmärks av en god vetenskaplig kvalitet. Avhandlingen bevisar att förekomsten av förlagsklotband under andra hälften av 1800-talet speglade industrialiseringen av bokbinderiet, professionaliseringen av bokförlagen och bokhandeln samt att de var viktiga komponenter i moderniseringen av den svenska bokkulturen. På köpet får man en rejäl lektion i teknik, ekonomi, estetik och en ny vinkling på konsthistorien. Att detta är en del av litteraturhistorien kan ingen modern litteraturforskare förneka.

En god avhandling väcker nya frågor och klotbandens estetik, som signalerade lyxens förbilligande, pekar mot forskningsfronter inom konsthistoria, konsumtionshistoria och populärkultur. Kläder, mode, färg och form är sammanhang som klotbanden ingick i och som bidrog till att skapa en borgerlig identitet. Avhandlingsförfattaren sätter med säker hand

in den materiella detaljen i helheten. Vi får inte bara lära känna bokbanden så nära att vi nästan kan känna dem i handen – en hel tidsanda kommer oss till mötes. En historisk period som i litteratur- och konsthistoria ofta blivit styvmoderligt behandlad lyfts fram på ett nytt sätt som gör oss medvetna om att 1800-talets historicism, eklekticism och ornamentiver kanske ändå inte var så mossigt som Ellen Key tyckte.

Kristina Lundblads avhandling är på många plan ett djärvt verk författat med friskhet och sinne för övergripande samhällsperspektiv. Avhandlingen öppnar ögonen för detaljen i minsta ornament och pressförgyllning på bokbandens klotförsedda pärmar via nya figurativa bildvärldar strödda över pärmytan påminnande om etiketter på tändstickor och plåt-

burkar, pappförpackningar och affischer.

Det fysiska objektet har ofta svårtolkade symboliska och psykologiska implikationer. Detta illustrerar Kristina Lundblad i sina vida utblickar mot estetik, moralfilosofi och 1800-talets förkärlek för ornament och historiska stilpastischer. Lyxen som ett klotband signerade kunde tack vare mekaniseringen produceras enklare och billigare. Ett klotband hamnade på divansbordet och kvinnan tog plats i offentligheten genom att agera omslagsflicka. Lundblads tankebanor förvandlar bokhistorien till något större än förteckningar och objektanalyser. Klotbanden i sina materiella uttryck ingick i en moderniseringsprocess – ett resultat som öppnar för ett fortsatt studium av växelverkan mellan bok och samhälle.

Gunnel Furuland

Nordens Frihet

Tora Byström: *Nordens Frihet. Samfundet, tidningen, kretsen*, Lund: Sekel, 2009, 376 s. ISBN 978-91-85767-47-2.

Det är nu över fyrtio år sedan ett av de större projekten i svensk humanistisk forskning sjösattes. Syftet var att kartlägga Sveriges historia under andra världskriget ("Sverige under andra världskriget", SUAV). Projektet resulterade i tjugo avhandlingar under 70-talet. Ingen idéhistoriker medverkade. Dessa, som länge hade varit upptagna av 1500- och 1600-talet, hade då just nått fram till 1700-talet. Det dröjde ytterligare tre decennier innan man disputerade i idéhistoria på ämnet, tills Tora Byström hösten 2009 lade fram en avhandling om Samfundet Nordens Frihet och dess tidning vid institutionen för idé- och samhällsstudier i Umeå.

Sedan SUAV har emellertid nya synsätt kommit att tillämpas på Sverige och andra världskriget. Moraliska frågeställningar har vunnit insteg, utifrån vilka svenskars agerande på olika nivåer synas. De svenska förhållandena sätts numera regelbundet i ett jämförande internationellt sammanhang och Sverige tillerkänns inte längre någon undantagsstatus. Forskningens fokus har forskjuttits från neutraliteten till Förintelsen, för vilken ansvaret fördelas jämnare än tidigare, samtidigt som den tyska nationalsocialismen i egenskap av ideologisk faktor fortfarande tillmäts stor, om

inte större, betydelse. Forskningsprogrammet "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen" (SWENAZ) under 00-talet kan ses som en manifestation av det nya paradigmet. Föreliggande arbete har inte tillkommit inom SWENAZ. Likväl kan det vara intressant att jämföra Byströms avhandling med det ovan nämnda paradigmet i allmänhet, och särskilt med de avhandlingar som skrevs inom ramen för SUAV om liknande temata: opinionsbildningen och antinazismen.

Den första delen omfattar halva avhandlingen. Innehållsmässigt rör del ett sig från samfundet över tidningen och dess redaktionskommitté till de nätverk i vilka medlemmarna ingick.

Kapitel två skildrar samfundets och tidningens tillkomst. Samfundet Nordens Frihet bildades efter Sovjetunionens angrepp på Finland 30 november 1939. När Finland tvangs ge upp ändrades målsättningen till bildandet av ett nordiskt försvarsförbund. Samfundet började även ge ut en tidning, Nordens Frihet, som propagerade för denna tanke. Tidningen skulle komma att spela en viktig roll för nyhetsförmedlingen under den tid då själv censur var påbjuden. Från att ha varit Finlandsvänligt och antikommunistiskt blev samfundet under de följande åren närmast västvänligt och antinazistiskt, samtidigt som det gled allt längre bort från det Finland som 1941 blivit Tysklands vapenbroder. Nordens Frihet hade "en

viss elitistisk prägel”. Medlemmarnas sociala sammansättning beskrivs som ”medelklass och uppåt”. De representerade yrkeskategorier som författare, tidningsmän, förläggare, professorer, direktörer och disponenter. Kvinnorna var få, närmare bestämt 17 stycken av totalt 283. Byström förklarar det med att samfundet önskade knyta till sig inflytelserika personer, vilket dåför tiden främst innebar män.

Tidningens redaktionskommitté presenteras i kapitel tre. Redaktör för tidningen var högermannen Harald Wigfors. I redaktionen ingick vidare Bo Enander, Eyvind Johnson, Folke Lindberg, Sven Rinman och Ragnar Svanström, därtill inofficiellt Nils Ahnlund, Kaj Bonnier och Frank Martin samt en redaktionssekreterare, Fingal Fallgren. Dessa 10 personer räknas av författaren till ”kretsen”. I ett avsnitt tar Byström ställning till i vilken utsträckning kretsen motsvarar ”Grupp Krilon” i Johnsons roman från 1941. Johnson själv tog avstånd från jämförelsen. Byström kommer dock fram till att även om Grupp Krilon inte skall läsas som en nyckelroman överensstämmer kretsens etos med vad Johnson i romanen kallar ”samtalen som livsform”.

I det fjärde kapitlet vidgas kretsen till de antinazistiska ”nätverken” inom tidningsvärlden, organisationer som Tisdagsklubben och Kämpande Demokrati, bekanta i övriga Norden samt brittiska och amerikanska diplomater som man fraterniserade med i American-British-Swedish Dining Club. Byström hämtar teoretisk inspiration från Walter W. Powell som har identifierat vissa centrala funktioner i nätverk, såsom utbyte och inklusion och exklusion. Hon gör vidare en tillämpning, efter Powells förebild, av Marcel Mauss teori om gåvan. Under kriget hade information ett högt bytesvärde och det pågick ett utbyte av information inom de antinazistiska nätverken.

Den andra delen är kronologiskt upplagd och handlar om Nordens Frihets – samfundet, tidningen och kretsen – åsikter. Delen rymmer även en undersökning av de politiska kärnbegreppen inom kretsen.

Finlandsaktivismen och antikommunismen behandlas i kapitel fem. Författaren lyfter fram kontinuiteten med högeraktivismen under första världskriget och återaktualiseringen av gamla stereotyper som ”ryssen” och ”västerlandet”. Kapitlet handlar till viss del om attentatet mot Norrskensflamman i mars 1940, där medlemmar av samfundet agerade i förspillet.

En konflikt i synen på Finland och Tyskland tas upp i kapitel sex. Kritik riktades mot tidningen för att ägna för liten uppmärksamhet åt Finland efter det tyska angreppet på Danmark och Norge. Konflikten ledde till en serie medlemsavhopp. Att även ideologiska skäl låg bakom avhoppet kan anas men Byström finner det svårt att belägga att avhopparna verkligen var ”pronazister”.

Kapitel sju ägnas åt synen på begreppen neutralitet och det nationella. Samfundet hade varit för en intervention under finsk-ryska kriget, men ställde sig senare bakom neutralitetspolitiken. Kritiken gällde enligt Byström regeringens avsteg från neutraliteten till Tysklands förmån. Samtidigt hävdades i tidningen att neutraliteten var en chimär och mot slutet av kriget förordades anknytning västerut. I tidningens användning av begreppet ”nationell” vill författaren se en underliggande polemik mot de svenska fascisternas och national-socialisternas användning av begreppet. – Avslutningsvis tas även synen på antisemitismen upp i samband med bevakningen av judeföljelserna. Judeföljelserna uppmärksammades i tidningen på allvar först från slutet av 1942, när de drabbade de nordiska grannländerna.

Kapitel åtta fortsätter utforskandet av det problematiska förhållandet till Finland genom ”dilemmat finska fortsättningskriget”. Byström ser en vilja till förståelse för Finlands situation samtidigt som tidningen markerade att Tysklands sak inte var Sveriges. Tidningen kritiserade också det finska krigsmålet att erövra Fjärrkarelen, som aldrig tillhört Finland.

Konflikter inom ramen för nordismen står i centrum för det nionde kapitlet. Frågan var vilka länder som skulle inkluderas och om man skulle ta ställning för Norge eller för Finland. Konkurrensen från den nationalsocialistiska propagandan noteras. Kapitlet behandlar vidare diskussionerna som fördes om ett nordiskt försvarsförbund och en politisk union i både Sverige och Danmark – där det fanns en motsvarighet till samfundet, Det fria Nord – och hur tidningen avlägsnade sig från sin förut positiva inställning under krigets gång. Motsättningen om den nordiska orienteringen ledde till att Nordens Frihet i Uppsala bröt med stockholmarna 1943. Uppsaliansarna företrädde en mera finskorienterad politik och förespråkade en mera småstatsrealistisk syn på Englands nordiska politik än vad tidningen gav uttryck för.

Det tionde kapitlet kretsar kring den vid slutet av kriget uppblussande debatten om gestaltningen av den framtida demokratin. Byström undersöker vad Nordens Frihet menade med demokrati och vilken syn tidningen hade på parlamentarismen. Den senare frågan diskuteras mot bakgrund av den kritik av partiväsandet som kom till uttryck i tidningen 1940–1941. Byström frågar vad som egentligen menades med ”demokratisk kritik” i månadstidningens nya undertitel 1944. Hennes svar är att det inte handlade om en kritik av parlamentarismen utan om behovet av demokratisk förnyelse, inklusive medborgarnas rätt att granska och kritisera de styrande samt försvar för tryckfriheten. Flera personer från samfundet var involverade i bildandet av partiet Radikala Landsföreningen inför valet 1944, vars medlemmar i regel kom från de antinazistiska nätverken. Partiet kan därigenom ses som en fortsättning av deras opposition mot regeringen under kriget.

Med det elfte kapitlet kommer avhandlingen fram till krigsslutet. En mera optimistisk syn på Sovjetunionens roll i världen kom till uttryck i tidningen under de sista åren. Den konservative Ahnlund hade ofta en avvikande uppfattning och gled ifrån kretsen. I diskussionen av den liberala tendensen inom kretsen för Byström in den tolkning av det ideologiska läget efter kriget som Alf W. Johansson har framfört. Antifascismen och antikommunismen ses av Johansson som ”dystopiska ideologier”, vilka bidrog till en avbländning av det ideologiska fältet. Byström finner att Johanssons tolkning stämmer väl in på kretsens ideologiska drift efter kriget, då Johnson, Wigforss och Kaj Bonnier umgicks med planen på en ny liberal tidskrift.

Kapitel tolv kallas ”Sammanfattande slutdiskussion”. Här diskuteras vilka begrepp som var ”kärnbegrepp” och med Michael Freedens beteckning *ineliminable*, oundgängliga. Begreppen listades redan i början av delen: Norden, försvarsvilja, antinazism, antikommunism, nationell, neutralitet och demokrati. Byström förklarar hur hon uppfattar att begreppen länkar till och ömvevis definierar varandra. Av de begrepp som diskuteras avskiljs neutraliteten från kärnbegreppen. Neutraliteten uppfattades snarast som ett medel och mot slutet av kriget såsom överspelad.

Avhandlingstexten är skriven på en smidig och lättillgänglig svenska. Likaledes är dispositionen klar, strukturen genomtänkt. Det finns

ett fåtal inadvertenser i referenssystemet. En stickprovskontroll har visat på inte så få, men i de flesta fall obetydliga, fel vid citat från tidningen. Författaren skriver på sida 16 att samfundet hade Finlands evakuering på sitt program när det i själva verket handlade om att bistå Finland vid evakueringen av det ryskockuperade Karelen.

Ett syfte är att undersöka redaktionens politiska uppfattning. Att kretsen tog ställning mot nazismen och för nordisk enhet är förstås trivialt. Till det mest intressanta i avhandlingen hör påvisandet av hur svårt det var att sända ut båda budskapen genom hela kriget och hur detta ledde till konflikter och brytningar. Måhända har koncentrationen på den ”officiella” linjen i tidningen bidragit till att ideologiska motsättningar inom samfundet blivit mindre synliga, motsättningar som brytningen med systerföreningen i Uppsala och konflikten med Nils Ahnlund vittnar om. Till viss del skymmer inriktningen på de för redaktionen gemensamma begreppen ideologiska skillnader även inom denna.

Ofta saknas en fördjupande analys av de ideologiska motiven bakom ställningstagandena. Antinazismen är ett grundläggande begrepp enligt författaren, men det fattas en analys av tidningens uppfattning om nazismens innebörd. Man får inte veta så mycket om vad tidningen är emot, förutom att den är emot Nazityskland. Jag finner i Louise Drangels avhandling *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935–1945* (1976) att bland de antinazistiska publikationerna utmärkte sig just Nordens Frihet genom sina skildringar av den nazistiska diktaturen.

Delvis som en följd av tidsavgränsningen framhävs antinazismen mera än antikommunismen, även om den senare visserligen också anses vara grundläggande för Nordens Frihet (210, 339ff). Det hävdas att antikommunismen kolliderar med demokratin när den leder till krav på förbud av kommunistpartiet och dess tidningar och att Nordens Frihets demokratibegrepp därigenom var tve tydigt (341). Byström antyder i sammanfattningen av del två att antikommunismen trädde tillbaka inom kretsen efter vinterkriget för att återkomma efter krigsslutet. I jämförelse betecknar Drangel Nordens Frihet som lika antikommunistiskt som antinazistiskt. Hon hävdar också att Nordens Frihet såg allvarligare på hotet från Sovjetunionen än GHT, DN, Kämpande Demokrati och Trots allt!

”Under andra världskriget uppstod en naturlig polarisering mellan antinazister och pronazister.” (128) Men situationen var inte så enkel enligt författaren själv i inledningen! På ett annat ställe tas ”frågan om ideologiska skiljelinjer” upp, ”fanns tyskvänliga i samfundet?” (212). Här blandas uppenbarligen tyskvänlighet och pronazism ihop. Man kunde omformulera frågan till: fanns det personer i samfundet för vilka Finlands sak och hotet från öster och antikommunismen var viktigare än allting annat? I sammanfattningen av kapitel sex tas ett steg mot ett förtydligande (240).

Ett sista exempel på hur frånvaron av ideologisk analys leder till problem är beskrivningen av ”nätverk av rättsinniga” (130). Byström övertar här fullt medvetet nätverkens självbeteckning och använder den som deskriptiv term. Det är möjligt att det kan motiveras av en försoningens hermeneutik. Men jag menar att även om det görs med försiktighet så fungerar användningen av självbeteckningen i det här fallet också som en ersättning för den ideologiska beskrivningen.

Byström motiverar avsaknaden av ideologisk analys med att man i Nordens Frihet inte möter en fullständig och sammanhållen ideologi, att det inte är möjligt att passa in tidningen på den traditionella vänster-högskalan, eftersom samfundet och kretsen bestod av personer från flera partipolitiska läger, och eftersom de själva gärna framställde sig som partipolitiskt obundna. Även om det är svårt, kunde det ha varit ett alternativ för avhandlingen att relatera åsikterna till de politiska huvudriktningarna. Byström nämner själv att de flesta i kretsen ideologiskt stod på liberal grund (127) och att vid opinionsbildning ”ligger en ideologisk inställning så att säga i sakens natur” (134). Vidare är det en sak vad tidningen vill framstå som och en annan vad den vid en analys visar sig vara. Byström ligger farligt nära samfundets egen självbild och tidningens åsikt att ideologierna skall kastas på sophögen.

”Samfundet ville gärna framställa sig som partipolitiskt heterogent, och man ville också gärna, särskilt inledningsvis, få socialdemokrater med i leden”, skriver Byström (116). Hon hänvisar här till Alf W. Johanssons avhandling *Finlands sak. Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940* (1973). Men hon borde ha tagit ställning till Johanssons beskrivning på samma ställe av samfun-

det som ”en borgerlig akademikerförening”. Johansson menar att samfundets svaghet som påtryckningsorgan låg i att man inte lyckades bryta sig loss ur sin borgerligt akademiska isolering och etablera kontakt med arbetarrörelsen. Det gäller visserligen under finska vinterkriget, men i vilken utsträckning det var ett bestående problem hade varit värt att diskutera. Drangel, som har undersökt en senare period, kallar Nordens Frihet en högerflygel inom antinazismen. Byström noterar kretsens akademiska meriter men hon tar inte steget fullt ut till en analys av akademiska nätverk bland antinazisterna.

Samfundets och tidningens borgerliga profil under finska vinterkriget har alltså noterats. Men även under och efter kriget bar många inlägg med Byströms egna ord en ”omiskänligt borgerlig prägel” (308). Vilket inte är förvånande med tanke på att de flitigaste ledarskribenterna kom från högern. I symbolen på tidningshuvudet kunde man dessutom läsa: ära, skyldighet, vilja – men citatet från Döbelns gravsten med dess associationer till borgerlig patriotism och svenskt motstånd mot Ryssland kommenteras aldrig!

Avhandlingen är inte ”teoristyrd”, förklarar författaren i inledningen (27). Jag vet inte om jag håller med henne helt och hållet. Men visst hade de teoretiska ansatserna kunnat fullföljas bättre. Kapitlen om nätverken och åsikterna tar i själva verket avstamp i specifika teorier som i ej ringa grad präglar framställningen.

Byström ansluter sig i del ett till ett aktörsperspektiv. Det betyder att hon är intresserad av vilket handlingsutrymme individer och grupper har inom ramen för en diskurs. Med andra ord är det inte fråga om det slags diskursanalys där enskilda ståndpunktstaganden saknar intresse. Men hur är det med intresset för handlingsutrymmet i analysen? Byström tar upp några fall: Torgny Segerstedt är en journalist som i allmänhet påverkade diskursutrymmet. Flera tidningars publicering den 12 mars 1942 av vittnesmål om tortyr i Norge är ett annat fall. Ett tredje fall som nämns är när Nordens Frihet avslöjade den tyska permittenttrafiken. Men det nämns bara, analysen fördjupas inte. Vad åstadkom tidningen genom detta avslöjande? Hur påverkade det vad man kunde skriva? Påståendet att Nordens Frihet och de andra antinazistiska tidningarna ”bör” ha påverkat diskursutrymmet (150) hänger i luften. Ytterligare ett fall som hade förtjänat en grundligare analys är rapporte-

ringen av judeföljelserna i slutet av 1942. Det kunde ha kommenterats utifrån tidningens omtalade betydelse som informationskälla i Sverige. I *Sverige och Förintelsen* noterar Svanberg och Tydén ett genombrott i den svenska pressens rapportering just hösten 1942.

I del ett studeras de antinazistiska grupperna som nätverk utifrån Powells teori. Men vad är resultatet? Det diskuteras knapphändigt i sammanfattningen av kapitel fyra. I sin nätverksanalys borde författaren ha tagit ställning till Bonniers betydelse för tidningen och kretsen, både som ekonomiskt stöd och som arbets- och privatmiljö. Byström noterar att den tyska legationen fäste stor vikt vid denna förbindelse, vilket är föga överraskande. Men varför förbigår Byström den mer eller mindre med tystnad, när hon ändå är ute i avsikt att studera kretsar och nätverk? Bonniers var den störste annonsören i Nordens Frihet. Men hur stor andel, vilka summor, stod Bonniers för? Det finns en ekonomisk redovisning i arkivet, men Byström har inte använt sig av den i sin undersökning.

Byström skriver att kärnbegreppen har utkristalliserat sig vid en översiktlig genomgång (192). Hur gick det till? Vilken analysmetod har använts? Freedom, som har inspirerat begreppsanalysen, kombinerar begreppen med ideologier. De senare utgör en kontext inom vilken "väsentligen omstridda" politiska begrepp stabiliseras. Men vad stabiliserar begreppen i tidningen? Är de så stabila som den sammanfattande slutdiskussionen om kärnbegreppen låter påskina? Tolkningar av begrepps innebörd föreslås ofta utan att beläggas tillräckligt i tidningen, till exempel det nationella som något demokratiskt och humant (340), författaren ger ett exempel vardera för "demokratiskt" och "humant" (252). Detsamma gäller Samfundets definition av Norden, där av någon anledning ett exempel från Ord & Bild anförts! (282)

Att "utkristalliseringen" inte är så given visas av att man saknar några begrepp i sammanfattningen som ofta förekommer tidigare i diskussionen. Till exempel begreppet "västerlandet", som lyfts fram i kapitel fem. Jag saknar mest "frihet", som i Nordens Frihet. I en artikel av Ragnar Simonsson i Nordens Frihet 6/2 1941 hävdas att frihetsbegreppet är väsentligare än eller överordnat begreppet "demokrati" (307). Även begreppet "rättsstaten" förekom ofta i tidningen, enligt Byström (306).

I avhandlingen är det ofta oklart om det är begreppet eller saken som diskuteras. Norden är ett sådant fall. Det hade underlättat om begreppets extension och intension hade hållits isär. Begreppet Norden vidgades efter 9 april 1940, menar Byström (338). Man kunde peka på motsatt tendens under kriget: att begreppet Norden genom koppling till antinazismen insnävades så att Finlands tillhörighet efter 1941 blev ifrågasatt.

Det viktigaste källmaterialet i avhandlingen är dels tidningen, dels arkivmaterial, Nordens Frihets arkiv och olika personarkiv. I samfundets arkiv lär det finnas flera tusen brev. Man undrar hur många av dem författaren själv har gått igenom. Det finns en källkritisk komplikation mot bakgrund av polisens övervakning av korrespondensen. Byströms slutsats är dock att breven är tillförlitliga och att samfundets medlemmar kände sig trygga med den svenska polisen! En av de starkare sidorna i avhandlingen är den goda användningen av brevmaterial, som ofta kan belysa debatter och konflikter inom samfundet. Därigenom får vi en mera fyllig bild av samfundet än vad enbart undersökningen av den "officiella" hållningen i tidningen skulle ha gett.

Två avhandlingar inom SUAV, Alf W. Johanssons och Louise Drangels, berörde Samfundet Nordens Frihet och de nämns också i första rummet i beskrivningen av forskningsläget. Johansson har visserligen en annan fokus genom sin avgränsning till det finska vinterkrigets tid. Drangel har gått igenom arkivet och tidningen under samma period. Hennes jämförelse – av Trots allt!, Kämpande Demokrati och Nordens Frihet – visar att Nordens Frihet hade en särskild profil i den antinazistiska oppositionen. Empiriskt arbetar Byström delvis på obruten mark. Det hade emellertid underlättat för forskningen om hon mera samlat hade redogjort för vad Drangel och Johansson har kommit fram till och på vilka sätt hennes tolkningar avviker från deras. Johanssons tolkningar kommenteras vid ett par tillfällen. Drangel används för att belägga uppgifter, men det förekommer ingen diskussion om hennes syn på Nordens Frihet. Som jag vid flera tillfällen har antytt hade författaren haft anledning att diskutera en del påståenden hos Drangel.

*

Avhandlingen ligger i linje med den allmänna intresseförskjutningen inom forskningen om andra världskriget mot moraliska frågor och särskilt ställningstaganden till nationalsocialismen. Däremot är Förintelsen inte framträdande i den. Antisemitismen ägnas bara sju sidor. Också det jämförande internationella perspektivet är begränsat. Avhandlingen liknar på den punkten mera dem som skrevs inom SUAV. Argumentationsanalysen och tematiseringen i åsiktslinjer som styrde SUAV-forskningen om opinionsbildningen har här ersatts av undersökningen av politiska kärnbegrepp. Resultatet av Byströms försök att tillämpa delar av Freedens ideologianalys är svårbedömt. Det råder för stor oklarhet rörande vilka begrepp som är kärnbegrepp, sättet på vilket deras innebörd beläggs och hur begreppen förhåller sig till det ideologiska sammanhanget.

Avhandlingens styrka ligger i genomarbetandet av det stora empiriska materialet knutet till samfundet och tidningen. Därigenom fyller den i vita fläckar såväl i forskningen om det svenska motståndet mot Nazityskland som i den svenska pressens historia. I motsats till forskningen om den svenska nationalsocialismen har undersökningen av antinazismen i Sverige oftast varit inriktad på enskilda insatser. Ett stort intresse för individerna lyser också igenom i denna avhandling. Första delen

heter talande nog ”Personerna”. En förtjänst med avhandlingen är att den därtill lyfter fram de antinazistiska nätverken. En sådan studie har tidigare efterlysts och även om Byström naturligtvis inte har kunnat göra en total kartläggning – den svenska arbetarrörelsen hamnar exempelvis utanför studien – kastar hon, genom sitt idoga arbete i arkiven, nytt ljus över de inbördes kontakterna mellan de olika antinazistiska grupperingarna.

Till skillnad från SWENAZ påminner Byström oss om att den utrikespolitiska situationen under andra världskriget var mera inriktad än att bara handla om relationen till Nazityskland. I avhandlingen förs en diskussion om den politiska debatten där det ofta saknas en ideologisk analys. Å andra sidan är avhandlingen också fri från ideologiska klichéer och moralism. Analysen av de politiska ställningstagandena tar hänsyn till de tvåra kasten och den enerverande komplexiteten i det läge i vilket Sverige hade att manövrera. Visserligen förekommer den förenklade dikotomin mellan pro- och antinazister i avhandlingen. Men Byström låter sig inte nöja med denna förenklade bild. Hon visar att kriget även i det neutrala Sverige ställde många människor inför svåra valsituationer och dilemman, de ”rättsiniga” ej undantagna.

Jonas Hansson

Det nära främmande

Mathias Persson: *Det nära främmande. Svensk lärdom och politik i en tysk tidning 1753–1792*. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in History of Ideas 40, 2009. 296 s. ISSN 1653-5197. ISBN 978-91-554-7582-6.

Som utlovas i underrubriken behandlar Mathias Perssons avhandling svensk lärdom och politik i en tysk tidning under 40 år. Undersökningen motiveras genom den stora betydelse Tyskland haft för kulturens och lärdomens utveckling i Sverige, inte minst under 1700-talet. Även om Altona, Hamburg och Svenska Pommern utgjorde de viktigaste centra för förmedling mellan det svenska och det tyska, så intog Göttingen en särställning. Flera av universitetets professorer hade omfattande svenska kontaktnät och kunskaper i svenska språket och det förekom intensiva

kontakter mellan Königliche Gesellschaft i Göttingen och Vetenskapsakademien i Stockholm. Exempel på förbindelserna återspeglas i den av Göttingens vetenskapssocietet utgivna tidningen *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* (*Anzeigen*). Det är denna tidning som utgör det centrala analysmaterialet i avhandlingen. Den grundades 1739 under annat men liknande namn och övertogs 1753 av Göttingens vetenskapssocietet. Undersökningen begränsas till perioden 1753–1792. Valet av 1753 är således motiverat, ett 40-årigt tidsspänn möjliggör enligt författaren urskiljandet av varaktiga representationer liksom långsamma förändringar. 1792 som avslutande år grundas på att en del av de betydelsefulla nätverken vittrade sönder mot slutet av 1700-talet då de centrala personerna en efter en avslutade sina livsgärningar.

Dessutom innebar radikaliseringsen av franska revolutionen att den publicistiska friheten kringskars i Hannover. Därmed minskade bevakningen av Sverige. Ytterligare en anledning till valet av begränsning är att kontakterna mellan Vetenskapsakademien och Königlische Gesellschaft i princip upphörde omkring 1800 för att återupptas 1810.

Avhandlingens syfte är att analysera hur *Anzeigen* ”föreställde, representerade, Sverige, svenskar och svenska företeelser under tidsperioden 1753–92” (16). I fokus för undersökningen står frågor om vad som representerades och hur det värderades, huruvida det var ”det andra” eller ”det samma” och vilken funktion tidningens representationer fyllde i ett tyskt sammanhang. Det övergripande syftet är att ta reda på hur ett land som Sverige kunde föreställas i ett annat land, det tyskromerska kurfurstendömet Hannover, och vilken funktion det svenska kunde fylla med avseende på det inhemska, tyska och hannoverska. En utgångspunkt är hur just det nära främmande används för att diskutera och kritisera samtiden, hur det kunde vara ”en täckmantel för inrikespolitisk argumentation”. Syfte och frågeställningar ska belysas utifrån tre synnerligen överlappande teman, dels de tyska föreställningarna om det svenska som ”det andra” och ”det samma”, dels att tidningen och författarna tillhör såväl de lärda republik som politiska riken, dels förutsedda spänningar mellan det transnationella och nationella, eller patriotiska och kosmopolitiska. Ytterligare ett syfte är att utforska representationer och inte dessas autenticitet.

Avhandlingen består, förutom förord, summary och käll- och litteraturförteckning, av en traditionell uppdelning i fem kapitel. I det inledande kapitlet diskuteras övergripande frågeställningar, material, teori, metod och disposition. I kapitel två står själva tidningen i fokus. Dess historia och verksamhetsvillkor behandlas inledningsvis, och därefter kontextualiseras tidningen i ett tyskromerskt och ett hannoverskt perspektiv samtidigt som de hannover-svenska nätverken definieras. Avsikten här är enligt författaren att fånga relevanta huvudlinjer. De tredje och fjärde kapitlen bygger på utförliga och ingående studier av ett omfattande källmaterial, nämligen tidningen under 40 år. Tredje kapitlet analyserar under rubriken Lärdomslandet representationerna av svenska lärda och nätverkens betydelse. Fjärde kapitlet, Nyttonationen, under-

söker den syn på Sverige som projicerades i *Anzeigen*. I bokens avslutande femte kapitel samlas trådarna ihop för en slutdiskussion. Avhandlingen är välstrukturerad och varje kapitel avslutas med en kortare sammanfattning, vilket måste framhållas som god pedagogik.

Det nära främmande, vilket är avhandlingens titel och därmed får antas vara något som författaren särskilt vill framhålla, förutsatts vara en metod för att kunna diskutera och kritisera samtiden under täckmantel. Detta tillvägagångssätt är en välkänd strategi inom idéhistorien och förtjänar att uppmärksammas. Persson demonstrerar hur den starka identifikationen mellan tyskt och svenskt kunde ta sig uttryck. Det intima förhållandet mellan tyskt och svenskt under särskilt 1700-talet sätter spår i idéhistorien, inte minst när det gäller wolffianismen och pietismen. Förståelsen för och kunskapen om tidigare forskning hos avhandlingsförfattaren är värd att lyftas fram. Anknytningar görs till Sten Lindroths lärdomshistoriska standardverk och inläsningen på tidigare, främst svensk, forskning om svensk-tyska förbindelser under 1700-talet, liksom om Sverigebilder under samma period, framstår som omfattande i de inledande kapitlen. En diskussion förs om vad som hör till Sverige, varvid Svenska Pommern räknas bort medan Finland ofta räknas med, även om det omskrivs som Sverige och Finland och särskilt om Norrland står i fokus.

Det omfattande empiriska materialet avspeglas i den varierande längden på kapitlen. De empiriska genomgångarna redovisas i det 70 sidor långa kapitel tre och i det 102 sidor omfattande kapitel fyra. De två första kapitlen är på respektive 33 sidor, medan slutdiskussionen begränsas till endast nio sidor. Jag återkommer till detta.

Avhandlingsförfattaren har gått igenom samtliga recensioner och notiser som publicerades under den utvalda tidsperioden under tidsningsrubrikerna Stockholm, Uppsala och Åbo, ibland ytterligare något. Under rubriken Göttingen samlas uppenbarligen mycket svenskt material, såväl översättningar som svenska forskningsrön kring vetenskapliga experiment. Det empiriska materialet är således omfattande. Men hur representativt är det? Persson har stickprovsundersökt ett 20-tal andra tidningar vilket visat att *Anzeigen* har den mest omfattande bevakningen av Sverige. Mindre övertygande är dock att stickprovsundersök-

ningen gäller en tidigare period än den undersökta, vilket inte diskuteras.

Anzeigen betecknas som en kritisk tidning. Detta begrepp kunde problematiseras mera, inte minst med tanke på att Kants kritiska filosofi utvecklas under den i avhandlingen undersökta perioden. Kant lyser över huvud taget med sin frånvaro, vilket är anmärkningsvärt då det rör sig om en avhandling om tyskt 1700-tal. För att kunna avgöra i vilken mån *Anzeigen* är en kritisk tidning måste man veta vad begreppet innebär. Det antyds att kritiken har med patriotisk nytta att göra. Persson menar att recensionerna är mer kritiska än vad exempelvis Robert Darnton anser att periodens anmälningar tenderar att vara. Persson vill upprätta recensionens rykte och visa att den är något annat än en dagslända. Något som ytterligare skulle ge perspektiv på kritikfrågan vore om läsaren fått veta hur resten av tidningen ser ut. I vilket sammanhang befinner sig anmälningarna under de svenska stadsrubrikerna? Vilka ytterligare rubriker finns? Frånvaron av det perspektivet ger ett plattare intryck. Å andra sidan har en mycket stor mängd material genomarbetats enligt de kriterier som avhandlingsförfattaren utarbetat. I sina resonemang om nätverkens betydelse i kapitel tre påpekar Persson hur nätverk kan verka hämmande vid utformningen av direkt kritik. I närläsningar uppfattar han nyanser och dolda kritiska synpunkter, ett angreppssätt som skulle kunnat utvecklas ytterligare.

Anzeigen kan i viss utsträckning betraktas som ett organ för det på 1730-talet av frälset och ämbetsmännen grundade universitetet. Lärosätet lockade till sig ädlingar och blivande makthavare och kom enligt Persson snabbt att bli ”den viktigaste och mest kända tyska universitetsstaden” (50), med rykte om sig att vara framstegsvänligt och nyttoinriktat. Men det nära förhållande mellan politik och lärdom ledde till censur.

Den politiska utvecklingen behandlades indirekt och med fördröjning – genom recensioner. Den kritiska tidskriften avvisade radikala företeelser som *Sturm und Drang* och franska revolutionen och var över huvud taget kritisk mot det franska inflytandet. Kritiken kunde formuleras med subtila nyanser i recensionens form eller i diskussioner om dissertationer.

Syftet är inte att skriva en receptionshistoria utan snarare en idéhistorisk analys. En avsikt är att utforska representationerna och inte identiteten hos objektet för representationen.

Tidningen betraktas som en ”projektor” (17). Ibland uppstår teoretisk oklarhet i avhandlingen, exempelvis förs ingen självständig diskussion kring teorier om representation och identitet och hur dessa förhåller sig till varandra, eller hur projektorn förhåller sig till de båda. Hur hade bilden förändrats om ytterligare tidningar undersökts?

Författaren skriver vid flera tillfällen att nätverk är ett av avhandlingens centrala analytiska begrepp. Även i detta fall utvecklas knappast resonemanget självständigt. Några referenser lämnas till ett halvdussin framstående nätverksforskare, men det blir inte mycket mer än tal om noder och det framkommer inte klart hur moderna förhåller sig till varandra eller varför just de valts ut. Persson nöjer sig med att ange att nätverk betecknar relationer som fokuserar på sociala kontakter och baseras på tillit, gemensamma värden och intressen, ömsesidigt beroende, gåvor och tjänstetransaktioner. Han visar på nätverksmässiga samband mellan flera personer, vilket är intressant och talande, men missar den betydelsefulla noden att många i de stockholmgöttingska nätverken var herrnhutare. Detta är ett exempel på den svenska idé- och lärdomshistoriens religionsblindhet.

Vad gäller formalia innehåller avhandlingen iögonfallande få korrektur- och skrivfel, även om läsaren undrar om det kan stämma att Linnélärjungen Sparrman besökte Sydpolen (134). Språket är huvudsakligen adekvat, med några undantag där väl talspråkmässiga ordval finfinns sig (”väldigt mycket förtjänar”, 83). Citaten är översatta till svenska, och detta väcker en del frågor: Hur översätter man 1700-talstyska i en avhandling skriven på 2000-talet? Några missförstånd uppkommer – exempelvis när Dialect översätts med dialekt (14). En del anakronismer förekommer också: Georgia Augustas forsknings- och utbildningsprogram (49), gratisprenumeration (54) och internationellt välkänt recensionsorgan (249). Många metaforer är hämtade från den ekonomiska sfären, som patriotisk-kosmopolitisk ekonomi, transnationella transaktioner och vetenskaplig högkonjunktur.

Några av de centrala analytiska begreppen, som också är historiska och därmed kan vara komplicerade att reda ut, är patriotism och kosmopolitism. Det hade varit klagörande med ett begreppshistoriskt resonemang kring dessa begrepp, särskilt som det under de senaste 20 åren pågått intensiv forskning kring

det kosmopolitiska där en omfattande ny teoribildning utvecklats. Även begreppet transnationellt används utan att tilldelas någon definition. Vad är det transnationella före nationen?

Persson utgår från att *Anzeigen* ingår i de lärdas republik och ger några referenser till föreställda gemenskaper och kosmopolitism, men detta kunde problematiserats ytterligare. Det lämnas bra grundläggande referenser till litteratur inom området, men resonemangen integreras inte i Perssons egen analys.

Enligt Persson uppbars patriotism av de bildade samhällsskikten. ”Med patriotism och kosmopolitism avses i det följande två separata idéströmningar, vilkas förespråkare satte det egna landets respektive mänsklighetens välgång inför sina strävanden”, definierar Persson (32f). Är det verkligen fråga om två separata idéströmningar? Jag skulle snarare beskriva det som att de är synnerligen beroende av varandra och att de flyter in och ut i varandra. Det är den politiska utvecklingen under de senaste låt oss säga 150 åren som fått dessa idéströmningar att se olika ut. En begreppshistorisk analys av problemet hade kunnat visa detta.

I flera avseenden besvarar författaren de frågor som ställs i inledningen. Han visar hur bilden av det svenska som det nära främmande diskuteras i just denna tidning under den aktuella tidsperioden. *Anzeigen* har enligt Persson en stark ställning och därmed också en representativ status. Kan en sådan analys användas för att besvara frågan om föreställningar om det andra och det samma? Genom nätverksanalysen visas hur nära varandra de personer står som är centrala aktörer. Det homogena föreställningsrum som författaren i inledningen (12) anser präglade de tyska resenärer som besöker Sverige verkar inte förändras i särskilt stor utsträckning. I takt med att resandet under 1700-talet intensifieras och genom att vissa personer, som Johann Philipp Murray, bosätter sig i Stockholm förtäts förbindelserna än mer. Mycket verkar skildras som likt och föredömligt, dock inte naturen.

Det hade varit intressant med en analys av den negativa skildringen av den svenska naturen innebar: visserligen var den ett lämpligt förråd för råvaror men samtidigt hade den inget skönhetsvärde och var otillgänglig. Det finns mer att utveckla här.

Avhandlingens inledande kapitel väcker flera intressanta frågor kring centrala ämnen som kosmopolitism-patriotism, nätverk, representationer och identitet. Det är många teorier som tillsammans får utgöra Perssons verktygslåda, och det är gott så eftersom det ger en dynamik i förhållandet mellan frågeställningar och material. Å andra sidan utvecklas ingen av dem särskilt mycket. Jag tror att en utveckling utifrån vilken som helst av de teoretiska modellerna hade kunnat fördjupa diskussionen och resultatet av undersökningen av det omfattande empiriska materialet, må det vara nätverksteori, begreppshistoria eller representationsteori. Andra kapitlet, som placerar tidningen i dess kontextuella sammanhang är belysande. Samtidigt utgör de mer empiriska kapitlen tre och fyra själva undersökningen och utgör den kvantitativt ojämförligt största delen av avhandlingen. Man kan fråga sig om det var nödvändigt med så pass omfattande empiriska redovisningar, om än välstrukturerade, och om avhandlingen inte hade vunnit på ytterligare teoretiskt resonemang. Det avslutande kapitlets nio sidor gör inte undersökningen rättvisa. Betydligt mer än det som tas upp här har lyfts fram under arbetets gång, vilket läsaren visserligen kan tillgodogöra sig relativt lättåtkomligt genom de pedagogiska inledande och avslutande styckena i varje kapitel. Persson hade dock kunnat kosta på sig att föra resonemangen vidare kring hur pass mycket det går att säga om identitet, patriotism och kosmopolitism med utgångspunkt från en lärd tidning under 1700-talets andra del. Avhandlingen avslutas med en ödmjukhet inför den idéhistoriska forskningens gränser och möjligheter. Denna recension å sin sida avslutas med ödmjukhet inför de omfattande empiriska studierna som genomförts inom avhandlingsarbetets ramar.

Rebecka Lettevall

Färger, former, ljus

Louise Nilsson: *Färger, former, ljus. Svensk reklam och reklampsykologi 1900–1930*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2010. 229 s. ISBN 978-91-554-7800-1.

”I dagens globaliserade konsumtionssamhälle är reklamen en integrerad del av livsmiljön och en given del av vår vardag. Stadens mörker lyses upp av färggranna ljusreklamskyltar och skyltfönster, i gallerior möts ögat av välbekanta förpackningars och varumärkens former och färger, och från bildskärmar flimrar reklambudskap förbi. ... Men dessa reklamuttryck i dagens mediala och urbana miljöer har inte alltid funnits, utan kan härledas tillbaka till 1800-talet och masskonsumtionssamhällets genombrott i västvärlden.” (13)

På detta sätt inleder Louise Nilsson sin avhandling om svensk reklamverksamhet och reklampsykologi. En övergripande ambition anges vara att skildra hur reklamen blev en integrerad del av den urbana konsumtionsmiljön i början av 1900-talet och visa hur den gestaltade samtidens värden, ideal och sociala relationer. I inledningen skildras helt kort hur tidningspressens utveckling, varumärkeslagen från 1884 och användandet av annonsklichéer skapade en grund för framväxten av en särskild reklambransch. Särskilt betonas det amerikanska inflytandet när det gällde synen på marknadsföring och reklamens utformning, samt ingenjörernas och industrialisternas uppfattning att reklamen kunde användas för att göra konsumtionen till en integrerad del av produktionsprocessen. Efter en kort genomgång av internationell och svensk forskning på området formulerar Louise Nilsson avhandlingens syfte på följande sätt:

”Syftet med denna avhandling är att undersöka hur reklamen förändrades i det svenska samhället och hur tekniska innovationer skulle användas för utformandet av, en på psykologiska principer baserad, reklam i offentliga och massmediala miljöer, under tidsperioden 1900–1930. Jag är särskilt intresserad av den teknik som skulle användas för att skapa visuella attraktioner med former, färger och ljus. I anslutning till detta kommer jag att studera hur rådgivningslitteratur resonerade om hur reklamen skulle tillämpas för

att påverka och styra människors seende och väcka köplust.” (21)

Därefter presenteras termerna reklam, reklamframställning, reklamhandböcker, reklamverksamhet, liksom det moderna, modernisering och modernitet. Avhandlingsarbetets relation till forskningen inom visuell kulturanalys, kulturstudier och medieforskning, samt till viss del film- och konstvetenskap behandlas helt kort. Intresset för reklampsykologi underbyggs av ett resonemang om synsinnets och seendets ökande betydelse i det moderna samhället och vilka konsekvenser detta fick för reklamens visuella utformning. Reklamen beskrivs som en del av en samtida attraktionskultur, som syftade till att fånga åskådarnas uppmärksamhet och stimulera deras sinnen.

Materialet för studien presenteras och detta beskrivs som både omfattande och begränsat. Det senare framförallt med tanke på avhandlingens syfte, vilket fått till följd att Tom Björklunds tvåbandsverk om *Reklamen i svensk marknad 1920–1950* använts som källa. När det gäller studiens tidsavgränsning har år 1900 valts för att fånga in en tidig debatt om reklamen, innan det fanns handböcker och en mer tydlig professionell grupp som arbetade med reklam. Att 1930 valts som slutpunkt motiveras med att den moderna reklamens initieringsperiod då var till ända samt att uppmärksamheten kring Stockholmsutställningen gjorde det tydligt att en ny tid hade kommit.

Åren kring 1900 fanns ingen svensk reklammarknad som motsvarade det som fanns i föregångslandet Amerika. Men ett alltmär formaliserat samtal om reklamen visar att det fanns ett antal debattörer som framträdde som modernitetens entreprenörer, hävdar Louise Nilsson. En av de första debattörerna var mekanikprofessorn Gustaf Sellergren som på Teknologföreningens årsmöte 1901 höll ett föredrag om ”den moderna reklamen inom industrin”, som skulle fånga människors uppmärksamhet genom sandwichmän, automatiska annonsapparater, kulörta lampor och utställningar. Det följande decenniet publicerades flera artiklar om illustrerade och rent av konstnärligt utformade annonser, serieannonsering, skyltfönster och ljussättning av gatumiljön. Det publicerades också böcker om reklam; Henning Appelgrens *Modern annon-*

sering 1908, Albin Hultbergs *Reklam. Egna och andras erfarenheter* 1915 och Edvard Meyers *Modern reklam* 1916, som handlade om utformningen av annonser till hjälp för affärsmännen, men också argumenterade för reklamens betydelse för såväl industrins som kulturens utveckling. ”Dessa ... publikationer exemplifierar en tidig period i reklamverksamhetens formering och professionalisering”, hävdar Louise Nilsson och detta inte minst genom att man anknöt till den samtida psykologiska vetenskapen och till den nya teknik som tillät glasskyltar, ljusreklam och gavelmålningar. Det var ingenjörerna och den nya industrin som stod bakom den moderna reklamen.

Genom industrins förändringar kom även ett nytt ingenjörsideal att utvecklas. Reklamen uppfattades av allt fler ingenjörer som ett nytt tekniskt fält, en länk mellan produktionen och konsumtionen. Reklam och marknadsföring, industriell organisation och psykoteknik sågs som komponenter i samma rationaliseringssträvan. Mot slutet av 1910-talet var det dags för en mer offentlig diskussion om reklamen, främst genom 1919 års reklamutställning på Konstakademien. Här presenterades samtida svensk reklam genom annonser, affischer, broschyrer och annat reklamtryck. Men många uppfattade utställningen som misslyckad, plöttrig och överbelastad. Det ställdes krav på att reklamen skulle ”kultiveras” och göras mer smakfull och konstnärlig, vilket betydde mindre amerikansk. Samma år, 1919, bildades Svenska Reklamförbundet med syfte att främja reklamens utveckling i praktiskt, konstnärligt och språkligt hänseende. Det fanns dock ännu inte någon svensk reklamutbildning och studieresor till USA var under 20-talet det sätt man skaffade sig kunskaper inom området. Där fanns utbildningsanstalter, professurer i reklam, psykologiska laboratorier och statistiska undersökningar av reklamens resultat; reklamverksamheten var en del av vetenskapen. Men det var inte bara den vetenskapliga ambitionen man övertog från landet i väster, utan även intresset för kampanjer och slogans som ”Säg det med blommor” och ”Tag det rätta – tag Cloetta” (105). Varuhuset NK omformades vid samma tid med hjälp av amerikanska förebilder; sodafontänen, Quick-lunch baren och skoputsaren Yankee Jim.

Det följande kapitlet om ljus och färg i offentliga miljöer i relation till reklam och konsumtion inleds med en presentation av The

Panama Pacific International Exposition 1915 i San Francisco. Louise Nilsson menar att utställningens sofistikerade ljus teknik hade stora likheter med dem som användes i de urbana kommersiella miljöerna i Sverige. Det var ingenjören Ivar Folcker som här drev en kampanj för ökad användning av ljusreklam under 1920-talet, bland annat genom en utställning på Liljevalchs 1928. Frågan var dock kontroversiell och kritiker talade om ett ”optiskt oväsen”. Louise Nilsson diskuterar ljusreklamen och även skyltfönstren som en samlad konsumtionsmiljö och stadens gaturum som ett massmedium. Det ljus- och färgsatta stadslandskapet skulle inte bara användas för att sälja varor utan vara en attraktion i sig, en estetisk upplevelse med gnistrande kaskader av ljus i regnbågens alla färger. Synsinnet stimulerades och varorna gjordes attraktiva, vilket ledde till ökad konsumtion. Men ljussättningen och skyltfönstren skapade inte bara betraktare, utan bjöd även in till ett aktivt deltagande; ”staden blev en scen att vandra på genom reklamframställningarnas illusoriska rum” (140). Reklamen medierade ett budskap om att man genom konsumtion kunde bli en modern människa i det moderna samhället.

Under 1920-talet organiserades reklamverksamheten, nya tidskrifter startades och handböcker om marknadsföring publicerades. Särskilt betydelsefullt var etablerandet av ett reklampsykologiskt kunskapsområde, som framförallt utgick från behaviorismen. Upprepning var ett nyckelbegrepp inom reklampsykologin, men utifrån perceptionspsykologin talade man även om typografins betydelse. Reklamen skulle väcka känslor och begär och förbinda allmänt positiva värden till enskilda produkter för att på det sättet öka köplusten. Som ett exempel presenteras Banankompaniets reklamkampanj 1927–1928, som bedrevs med amerikanska metoder och nästan alla i samtiden kända tekniker. Man klädde ut personer i banandräkter, försökte lära konsumenterna hur man äter bananer och hänvisade till läkare som intygade bananernas nytthet. Louise Nilsson menar att bananreklamen fungerade som en scen för ”modernitet” och illustrerade det moderna samhällets möjligheter.

I slutkapitlet framhåller Louise Nilsson reklamens betydelse i den snabba rationaliserings- och moderniseringsprocessen, dess beroende av ny teknik och reklampsykologin som kunskapsfält. Reklamen hade blivit en kommunikationsteknologi, en kommersiell

offentlig estetik vars fundament var färg, glas och ljus och som i sin tur genererade idéer om det moderna samhället. Tillsammans med filmen var reklamen en del av en stimulkultur som skapade och beredde vägen för en identitetsskapande och begärstillfredsställande konsumtion. Men reklamen skilde sig från filmen genom att den bjöd in betraktaren till deltagande genom att det som föreslades även kunde konsumeras. ”Att skapa upplevelser genom att väva in varor i ett visuellt koncept, kan på en övergripande nivå förstås som skapandet av en stimulkultur, vilken var förutsättningen för etablerandet av en internationell, västerländsk konsumtionskultur och dess livsideal.” (211)

*

Louise Nilsson hävdar att hennes avhandlingsarbete hör hemma inom ett fält som kan beskrivas som visuell kulturanalys, historiska kulturstudier och mediehistoria. Dessa forskningsområden har det gemensamt att de baseras på omfattande och komplexa empiriska material som tolkas med hjälp av metoder hämtade från flera humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen. Då såväl texter, bilder som designade miljöer kan komma till användning anknuter forskningen vanligen till flera olika teoretiska traditioner. Det tillgängliga materialet är vanligen mycket omfattande, vilket kräver noggranna överväganden när det gäller urval och vilka generella slutsatser som kan dras av de enskilda studierna. Dessvärre har avhandlingen betydande brister i dessa avseenden. Materialet presenteras på ett oklart sätt, inga urvalskriterier formuleras och redovisningen av det material som använts är ofullständig och i vissa avseenden direkt felaktig. Den enda metodkommentar som finns i avhandlingen; ”försökt rekonstruera de samtal som förekom om reklam” (32), måste ges en metaforisk tolkning för att alls bli begriplig. Författarinnans behandling av tidigare forskning är rapsodisk och inskränker sig i många fall till att litteraturen förtecknas i noter, men utan synbara spår i framställningen. Ett stort antal uppgifter och omdömen har hämtats från ett historiskt arbete som författas av en av huvudaktörerna inom området och flera generella omdömen saknar tydlig relation till det empiriska materialet.

En möjlig orsak till dessa problem kan ligga

i att avhandlingens ämne och undersökningens design är otydligt formulerad. Det finns i inledningen två olika syften där det ena framhåller den samlade reklamverksamheten eller ”reklamlandskapet” som avhandlingens studieobjekt. Det andra syftet anger att det är debatten om reklamens utformning och betydelse som skall undersökas. I de empiriska avsnitten svävar läsaren ofta i tvivelsmål om det är den faktiska reklamverksamheten eller reklamdiskursen som studeras. I praktiken består huvuddelen av avhandlingen av referat av delar av den svenska reklamdebatten och reklam litteraturen under den aktuella tidsperioden.

Även i analytiskt hänseende har avhandlingen stora svagheter. Innebörden av det centrala begreppet ”reklam” påstås kunna ”i princip vara vad som helst” (22) och det minst lika viktiga begreppet ”teknik” blir inte föremål för något definitionsförsök överhuvudtaget. Avhandlingens tes om att ingenjörerna var drivande när det gällde att utveckla reklamen under 1910-talet är svår att ta ställning till då det saknas biografiska uppgifterna om flera av de aktörer och författare som nämns. Detsamma gäller påståendena om att reklamdebattens mer publika former kring 1920 och senare akademiska förankring innebar att nya aktörer framträdde. Även resonemangen om reklambranschens framväxt och reklamverksamheten som ett professionellt arbete har en oklar förankring i det empiriska material som redovisas och diskuteras inte alls i relation till litteraturen om branscher och professioner. När det gäller val av empiriska material är framställningen också oklar. Att *Tidskriften Reklamen*, som utkom 1920–1923, behandlas mycket kortfattat trots att den samlade en stor del av det publicerade materialet om reklamens utformning är lika förbryllande som att reklamutställningen i Göteborg 1927 inte nämns överhuvudtaget.

Alla historiska studier kräver någon slags tidsavgränsning och Louise Nilsson har valt perioden 1900 till 1930. Den första tidsgränsen kan förefalla något godtycklig med tanke på att reklamens utformning debatterades redan under 1870-talet och att det 1890 publicerades en bok med ett innehåll som motsvarar de handböcker som ges en framträdande plats i avhandlingen. Denna bok hette *Nya generationen inom affärsvärlden* och innehöll en argumentation för den nya amerikanska marknadsföringstekniken samt konkreta an-

visningar för tidningsreklamens utformning. Den senare tidsgränsen motiveras av att reklamverksamheten var etablerad som ett eget kunskapsområde i slutet av 1920-talet och att Stockholmsutställningen 1930 markerade att en ny tid randades. Mot detta kan anföras att andra forskare snarare sett 1920-talet som en upptakt till den snabba utvecklingen inom reklamområdet under 1930-talet, att särskilda etiska regler infördes för reklamverksamheten under detta decennium samt att debatten om reklamens nytta fortsatte.

Kapitlet om ljus och färg i den urbana miljön inleds med en tjuugo sidor lång presentation av den internationella utställningen i San Francisco 1915. Dessvärre diskuteras inte alls på vilket sätt denna utställning skulle vara unik eller särskilja sig från andra och tidigare sätt att använda ljus teknik vid utställningar och publika evenemang. Inte heller frågan om på vilket sätt erfarenheterna från denna utställning kan ha påverkat den svenska reklamverksamheten får något tydligt svar. Två artiklar av en och samme författare anges som belägg, samtidigt som de journalfilmer från utställningen som visades på svenska biografier inte har studerats. Denna långa exkurs får därmed en oklar roll i avhandlingen och hade kunnat utslutas. Det följande avsnittet om ljussättning av den urbana miljön upprepar i stora drag den undersökning som genomfördes av Jan Garnert i avhandlingen *Anden i lampan*, 1993.

Mer substantiellt är kapitlet om reklampsykologi även om det här hade funnits anledning att arbeta in en jämförelse med Kenneth Hermanssons avhandling *I persuadörernas verkstad* från 2002 som behandlar samma material, men belyser reklamvetenskapens roll i ett annat tidsperspektiv. Framställningen hade också vunnit på ett mer genomarbetat vetenskapshistoriskt perspektiv, inte minst för att den tillämpade psykologin hade stor betydelse för en rad samhällsområden under mellankrigstiden.

Reklamhandböcker, det vill säga böcker som ger råd och anvisningar för alla verksamheter inom området, utgör ett centralt källmaterial i studien. Någon diskussion om vad som utmärker denna typ av böcker eller textgenre och vilka särskilda metodiska problem som detta kan föranleda förs dock inte. Louise Nilsson förefaller utgå från att böckerna syftar till att vara en form av innovativa expertråd som syftar till att förändra och modernisera reklambranschen. Men böcker av det här sla-

get kan även jämföras med läroböcker som försöker kodifiera ett befintligt vetande och därför snarast speglar en äldre tradition. Ett empiriskt välgrundat svar på frågan vilken betydelse dessa handböcker haft hade krävt en studie av den befintliga reklampraktiken före och efter utgivningen av dessa böcker.

Ett betydande utrymme ägnas åt Banan-kompaniets reklamkampanj med omfattande och påkostad annonsering i den exklusiva *Bonniers veckotidning* åren 1927 och 1928. De återgivna tolv annonserna blir dock endast föremål för en drygt två sidor lång analys, som i vissa avseenden måste betraktas som ytlig och i andra som direkt felaktig. Hjälp med analyserna hade kunnat erhållas från boken *Bananas. An American history* av Virginia Scott Jenkins (2000) där en rad sätt på vilka bananer skildrats i reklam och populärkultur behandlas. Louise Nilsson hävdar helt riktigt att man använde sig av läkare som uttalade sig om bananernas vitamininnehåll och därmed deras hälsobringande verkan. Men hon uppmärksammar inte att den reklam där läkare användes som auktoriteter såg helt annorlunda ut än de exempel som återges i avhandlingen. Det var här fråga om enkla svartvita annonser med en längre text som gavs trovärdighet med hjälp av fotografier på läkaren ifråga; till exempel den finlandsvenske fysiologen och vitaminforskaren professor Georg von Wendt. Reklamen för en och samma vara i en och samma tidning kunde således baseras på helt skilda retoriska tekniker. Än mer anmärkningsvärt är påståendet att reklam som vände sig till kvinnor gjorde det i deras egen skap av husmödrar och ansvariga för familjernas vardagliga konsumtion. Sådan "husmorsreklam" var mycket ovanlig i *Bonniers veckotidning* där flertalet av de kvinnor som avbildades i reklamen uppträdde i eleganta kläder och med accessoarer som vanligen förknippas med festliga sammankomster. En enda av de tolv annonser som återges i avhandlingen visar en kvinna och då verkligen inte någon husmoder, utan en ung festklädd kvinna i en uppenbart romantisk situation där bananen ges en symbolisk innebörd som närmast för tankarna till en förförelsescen. Att Louise Nilssons allmänt hållna tolkning om kvinnobilden i bananreklamen så kraftigt avviker från den återgivna annonsen är mildt sagt förvånande.

*

Louise Nilssons avhandling rör ett mycket intressant område av det svenska samhällets utveckling under 1900-talet: den framväxande konsumtionskulturens beroende av och inflytande på samtidens medier och städernas rumsliga gestaltning. Perspektiven och frågorna i avhandlingen är många och materialet brett. Jag har dock funnit anledning att ställa en rad frågor om hanteringen och redovisningen av källmaterialet, relationen till tidigare forskning och förhållandet mellan en

del slutsatser och bedömningar och den faktiskt genomförda materialanalysen. Forskning är en lång process och varje steg på vägen är värdefull. Den är därför min förhoppning att Louise Nilssons avhandling kommer att stimulera till ett fortsatt intresse för studier av konsumtionssamhällets sociala och idémässiga förutsättningar samt verbala, visuella och materiella uttryck.

Roger Qvarsell